

Κέλλο Μαυρομμάτη

Ζώα εκτροφής, οικόσιτα και νομαδικά, μελίσσια, αλιεύματα και θηράματα: αρχαικό υλικό και επιστολές (9ος - 15ος αι.)

Η έρευνα, συλλογή και καταγραφή δεδομένων με τη μορφή μεμονωμένων λημμάτων στο πλαίσιο του έργου: «Ημερη και άγρια πανίδα στον ελλαδικό χώρο» απέδωσε υλικό σχετικά με την κατάσταση του ζωικού κεφαλαίου και παράλληλα προσέφερε τη δυνατότητα αποτύπωσης παραγωγικών διαδικασιών στον χώρο και τον εντοπισμό οικόσιτων και άγριων ειδών πανίδας. Η παρούσα μελέτη αξιοποιεί το υλικό εγγράφων και επιστολών που τεκμηριώνονται αναλυτικά στη βάση, με σκοπό την παρουσίαση συνθετικής επισκόπησης για τα είδη των ζώων, την οργάνωση της παραγωγής, τους χώρους, τον βαθμό ανάπτυξης κτηνοτροφίας στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο μεταξύ 9ου και 15ου αι. σε σχέση με τη διαμόρφωση και τη διαχείριση του παραγωγικού, οικιστικού και φυσικού περιβάλλοντος. Το αρχαικό υλικό (αυτοκρατορικά έγγραφα, διοικητικές πράξεις, δικαστικές αποφάσεις, ιδιωτικά συμφωνητικά κ.ά) ως πρωτογενής πηγή προβάλλει τη διαρκή ανάγκη εξεύρεσης παραγωγικών πηγών και τη συνεχή αναδιευθέτηση των ορίων ανάμεσα στο φυσικό περιβάλλον και τη βιωσιμότητα των αγροτικών κοινοτήτων. Πολύτιμο συμπλήρωμα αναφορικά με την ήμερη και την άγρια πανίδα αποτελούν οι προσωπικές εμπειρίες και αντιλήψεις που καταγράφονται σε επιστολές, οι οποίες μεταφέρουν επιπλέον λογοτεχνικά πρότυπα και ρητορικά υποδείγματα που ανάγονται σε στερεότυπες θεωρήσεις για τις σχέσεις ανθρώπου και φύσης.

Στα βυζαντινά δημόσια και ιδιωτικά έγγραφα του αθωνικού και πατμιακού αρχείου απαντούν πολυάριθμα στοιχεία για την κτηνοτροφία και την εκτροφή οικόσιτων ζώων, τη μελισσοκομία, την αλιεία και τη θήρα, δραστηριότητες συνδεδεμένες παραγωγικές διαδικασίες που σύμφωνα με το υλικό που μελετήθηκε εντοπίζονται στον αγροτικό χώρο της Μακεδονίας και των μικρών νησιών του Αιγαίου¹. Επιπλέον πληροφορίες για τις

¹Τα βυζαντινά έγγραφα των μονών του Αγίου Όρους έχουν εκδοθεί στη σειρά Archives de l'Athos. Εδώ παρατίθενται οι εκδόσεις που χρησιμοποιήθηκαν στην παρούσα μελέτη. Ιβήρων, έκδ. J. Lefort – N. Oikonomidès – D. Papachryssanthou, *Actes d'Iviron. I. Des origines au milieu du XIe siècle* [Archives de l'Athos XIV], Paris 1985, αρ. 9.88-90 (995) (στο εξής Ιβήρων I)· έκδ. V. Kravari – J. Lefort – H. Métrénéli – N. Oikonomidès – D. Papachryssanthou, *Actes d'Iviron II. Du milieu du XIe siècle à 1204* [Archives de l'Athos XVI], Paris 1990 (στο εξής Ιβήρων II)· έκδ. Των ίδιων, *Actes d'Iviron III. De 1204 à 1328* [Archives de l'Athos XVIII], Paris 1994 (στο εξής Ιβήρων III)· Μεγίστης Λαύρας, έκδ. A. Guillou – P. Lemerle – D. Papachryssanthou – N. Svoronos, *Actes de Lavra. Première partie. Des origines à 1204* [Archives de l'Athos V], Paris 1970 (στο εξής Λαύρας I)· έκδ. Των ίδιων, *Actes de Lavra. II. De 1204 à 1328* [Archives de l'Athos VIII], Paris 1977 (στο εξής Λαύρας II)· έκδ. Των ίδιων, *Actes de Lavra. III. De 1329 à 1500* [Archives de l'Athos VIII], Paris 1979, αρ. 158.1-3, 6-9 (1405) (στο εξής Λαύρας III). Πρωτάτου, έκδ. D. Papachryssanthou, *Actes de Prôtaton* [Archives de l'Athos VII], Paris 1975 (στο εξής Πρωτάτο). Βατοπεδίου, έκδ. J. Bompaire – C. Giros – V. Kravari – J. Lefort, *Actes de Vatopédi I, Des origines à 1329* [Archives de l'Athos XXI], Paris 2001 (στο εξής Βατοπεδίου)· J. Lefort – V. Kravari – C. Giros – K. Smyrlis – R. Estangüi-Gómez, *Actes de Vatopédi III, de 1377 à 1500* [Archives de l'Athos XXIII], Paris 2019 (στο εξής Βατοπεδίου III). Δοχειαρίου, έκδ. N. Oikonomidès, *Actes de Docheiariou* [Archives de l'Athos XIII], Paris 1984 (στο εξής Δοχειαρίου). Ξενοφώντος, έκδ. D. Papachryssanthou, *Actes de Xénophon* [Archives de l'Athos XV], Paris 1986 (στο εξής Ξενοφώντος). Χιλανδαρίου, έκδ. C. Giros – V. Kravari – M. Zivojinovic, *Actes de Chilandar I, Des origines à 1319* [Archives de l'Athos XX], Paris 1998 (στο εξής Χιλανδαρίου). Εσφιγμένου, έκδ. J. Lefort, *Actes d'Esphigménou* [Archives de l'Athos VI], Paris 1973. Παντοκράτορος, έκδ. V. Kravari, *Actes du*

σχέσεις του καλλιεργημένου χώρου με τους ελεύθερους ακαλλιεργητους χώρους του δάσους και των δρυμών, για προϊόντα δευτερογενούς εκμετάλλευσης (γαλακτοκομικά, μαλλί, δέρμα, κεριά, υφάσματα κ.ά.), καθώς και για την παραγωγή στην Αττική, στη νότια Αιτωλία και τα νησιά, λαμβάνουμε κυρίως από το έργο του Μιχαήλ Χωνιάτη μητροπολίτη Αθηνών (1183-1222), του Ιωάννου Αποκαύκου μητροπολίτη Ναυπάκτου και Άρτης (1205-1230) και άλλων λογίων της εποχής, οι οποίοι, έχοντας προσωπική εικόνα, καταγράφουν χρήσιμα στοιχεία με σημαντική αξιοπιστία².

Ο τύπος των κρατικών εγγράφων, που αναφέρονται στα ζώα, αποκαλύπτει τη σημασία των σχετικών παραγωγικών δραστηριοτήτων για τους μοναστηριακούς γαιοκτήμονες και το κράτος. Η ορολογία που χρησιμοποιείται συνεισφέρει στη μελέτη των μηχανισμών που εφαρμόστηκαν για την οργάνωση, τον έλεγχο και τη φορολόγηση του ζωϊκού κεφαλαίου. Παράλληλα, τα κείμενα αυτά αποκαλύπτουν διάφορες όψεις της κτηνοτροφικής ζωής, τα μέσα και τους τρόπους εκτροφής οικόσιτων ζώων από τους εξαρτημένους στις μονές γεωργούς (πάροικοι)³.

Pantocrator [Archives de l'Athos XVII], Paris 1991 (στο εξής Παντοκράτορας). Κωνσταμονίτου, έκδ. Ν. Οικονομίδης, *Actes de Kastamonitou* [Archives de l'Athos], Paris 1978. Για τα έγγραφα της μονής Πάτμου βλ. έκδ. Ε. Βρανούση, *Βυζαντινά έγγραφα της μονής Πάτμου*, τ. Α': Αυτόκρατορικά, Αθήνα 1980 (στο εξής Πάτμου Α')· έκδ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Βυζαντινά έγγραφα της μονής Πάτμου Β' – Δημοσίων λειτουργιών*, τ. Β', Αθήνα 1980 (στο εξής Πάτμου Β')· έκδ. Μ. Γερολυμάτου, *Βυζαντινά έγγραφα της μονής Πάτμου*, τ. Γ', Πατριαρχικά, Αθήνα 2016 (στο εξής Γερολυμάτου, Πάτμος). Το υλικό αυτό έχουν κατεξοχήν αξιοποιήσει οι V. Kravari, *Villes et villages de Macédoine occidentale*, Paris 1989· J. Lefort, *Αγροτική οικονομία (7ος-12ος αιώνας)*, στο Α. Ε. Λαΐου (γεν. εποπτ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, τ. Α', Αθήνα 2006, 377-494 (στο εξής Lefort, *Αγροτική οικονομία*)· Κ. Smyrlis, *La fortune des grands monastères byzantins (fin du Xe-milieu du XIVe siècle)* [Monographies 21], CNRS - Collège de France - Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance, Paris 2006 (στο εξής Smyrlis, *La fortune*).

² Στο σημείο αυτό παρατίθενται τα επιστολογραφικά κείμενα που έχουν χρησιμοποιηθεί σε αυτή τη μελέτη. Μιχαήλ Χωνιάτης, έκδ. F. Kolovou, *Michaelis Choniatae Epistulae* [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 41], Berolini et Novi Eboraci 2001 (στο εξής Χωνιάτης)· Ιωάννης Απόκαυκος, έκδ. N.A. Bees, *Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropoliten von Naupaktos (in Aetolien)*, *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 21 (1971-1974) 1-243 (στο εξής Απόκαυκος έκδ. Bees)· έκδ. S. Pétridès, Jean Apokaukos. *Lettres et autres documents inédits*, *Izvestija Russkago Archeologiceskago Instituta v Konstantinopole* 14 (1909) 69-100 (στο εξής Απόκαυκος έκδ. Pétridès). Δημήτριος Κυδώνης, έκδ. R.-J. Loenertz, *Démétrius Cydonès. Correspondance* [Studi e Testi 208], Città del Vaticano 1960 (στο εξής Κυδώνης). Γενικά για την επιστολή ως λογοτεχνικό είδος βλ. Α. Μαρκόπουλος, *Η επικοινωνιακή λειτουργία της επιστολής. Πρώτες εκτιμήσεις από κείμενα της μεσοβυζαντινής περιόδου*, στο Ν. Μοσχονάς (επιμ.), *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο. Πρακτικά Β' διεθνούς συμποσίου* [Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών/ ΕΙΕ], Αθήνα 1993, 163-168. G. T. Dennis, *The Byzantines as revealed in their letters*, στο J. Duffy – J. Peradotto (επιμ.), *Gonimos. Neoplatonic and Byzantine studies presented to Leendert G. Westerink at 75*, Buffalo N.Y. 1998, 155-165. P. Hatlie, *Critical studies. Redeeming byzantine epistolography*, *Byzantine Modern Greek Studies* 20 (1996), 213-248. H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, τ. Α' (μετ. Α. Γ. Μπενάκης – Ι. Β. Αναστασίου – Γ. Χ. Μακρής), Αθήνα 2000, 306-322. M. Mullett, *Epistolography*, στο E. Jeffreys – J. Haldon – R. Cormack (επιμ.), *The Oxford handbook of Byzantine studies*, Oxford – New York, 2008, 882-893. S. Papaioannou, *Letter-writing*, στο P. Stephenson (επιμ.), *The Byzantine world*, London – New York 2010, 189-193.

³ Εξαρτημένοι αγρότες εμφανίζονται στα βυζαντινά κείμενα με τον όρο *πάροικοι* από τον 9ο αι. και εξής. Ενδεικτικά βλ. M. Kaplan, *Les hommes et la terre a Byzance du VIe au XIe siecle: propriete et exploitation du sol* [Centre de Recherches d'Histoire et de Civilisation Byzantines – Byzantina Sorbonensia 10], Paris, Sorbonne 1992, 355-358 (στο εξής Kaplan, *Hommes*). Του ίδιου, *The producing population*, στο J. Haldon (επιμ.), *A Social History of Byzantium*, Oxford 2009, 155 (στο εξής *Social History*), 153-157 (στο εξής Kaplan, *Population*).

Αναλυτικά στοιχεία για τη διαχείριση της παραγωγής καταγράφουν δημόσια αυτοκρατορικά έγγραφα, κυρίως *χρυσόβουλλα*, τα οποία παρέχουν προνόμια υψηλότερης ή χαμηλότερης κλίμακας στις μονές και εκχωρούν φορολογικές απαλλαγές και δικαιώματα χρήσης σε κτηνοτροφικές και αλιευτικές ζώνες εκμετάλλευσης⁴. Ανάλογης σημασίας διαχειριστικές υποθέσεις εκθέτονται σε έγγραφα αυτοκρατορικών αποφάσεων επί συγκεκριμένων θεμάτων έπειτα από προηγούμενο αίτημα εκπροσώπων της μονής (π.χ. *λύσις, όρισμός, πρόσταγμα, σημείωσις* κ.ά.). Τέτοια έγγραφα διευθετούν διενέξεις που σχετίζονται με κτηνοτροφικά ζώα, λόγω της διεκδίκησης χώρων κατάλληλων για βοσκή ή λόγω καταπατήσεων καλλιεργημένων εκτάσεων, υποθέσεις που επιλύονται μέσω της επιβολής ποινών, της οριοθέτησης των δικαιωμάτων των εμπλεκόμενων επί της ιδιοκτησίας. Για παρόμοιους λόγους μνημονεύονται οι θέσεις εκτροφής ζώων με βάση συνοριακές καταμετρήσεις (*όροθέσιον ή περιορισμός*) σε έγγραφα απογραφής περιουσιακών στοιχείων (*άναγραφή, παράδοσις, γράμμα* κ.ά.). *Σιγγίλια* ή *σιγγιλιώδη γράμματα* που αναφέρονται σε ποικίλες ενέργειες του δημοσίου, καταγράφουν μεταξύ άλλων το ζωικό κεφάλαιο, την απαλλαγή από φορολογικές επιβαρύνσεις, τη διευθέτηση κτηνοτροφικών διαφορών, τον καθορισμό ορίων κ.ά.

Η κτηνοτροφία μικρών ζώων απεικονίζεται κατεξοχήν σε δημόσια διοικητικά, δημοσιονομικής-φορολογικής φύσεως έγγραφα, τα *πρακτικά*, που επίσης καλύπτουν ποικίλες ενέργειες σχετιζόμενες με την αγροτική οικονομία, όπως υπηρεσιακά θέματα, εκθέσεις συνόρων των κτημάτων, φορολογητέα περιουσία των μονών σε διάφορες περιοχές και των παροίκων τους κ.ά. Παρόμοια θέματα καταγράφονται σε δικαστικές αποφάσεις του δημοσίου, όπως γνωμοδοτήσεις δικαστηρίων και εκθέσεις πεπραγμένων (υπό τον τύπο *κρίσις, υπόμνημα, έγγραφον υπόμνημα, σημείωμα* κ.ά.). Ιδιωτικά, συμβολαιογραφικά έγγραφα πώλησης, εκχώρησης, ανταλλαγής ή κληρονομικής παροχής περιουσιακών στοιχείων (*έγγραφος άνταλλαγή, πρατήριο έγγραφον, διαθήκη, γράμμα* κ.ά.) προσφέρουν πληροφορίες κυρίως για την οικονομική αξία των ζώων ανάλογα με το είδος τους⁵.

Η εκτροφή γεωργικών ζώων σε μικρή ή μεγάλη κλίμακα είναι άμεσα συνυφασμένη με τη χρήση της γης και τις περιβαλλοντικές συνθήκες του εκάστοτε υπό εξέταση φυσικού χώρου⁶. Η οικονομική εξέλιξη του ζωικού κεφαλαίου ακολουθεί τους ρυθμούς ανάπτυξης της αγροτικής οικονομίας. Η περίοδος που εκτείνεται από τον 8ο έως τον 10ο αι. χαρακτηρίζεται σχεδόν ομόφωνα από την έρευνα ως εποχή άνθησης της βυζαντινής αγροτικής οικονομίας με ιδιαίτερο χαρακτηριστικό την ανάπτυξη της μεγάλης

⁴ Για τα είδη των εγγράφων αυτών βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινή διπλωματική Α΄. Αυτοκρατορικά έγγραφα*, Θεσσαλονίκη 1972, 92-95. Smyrlis, *La fortune*, 24-31.

⁵ Για τους τύπους εγγράφων που αναφέρονται εδώ βλ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Βυζαντινή διπλωματική. Τα έγγραφα των δημοσίων λειτουργιών*, Θεσσαλονίκη 2014, 45-46, 49-50, 55-56, 58-59, 61-62, 65. Το *γράμμα* συνιστά ευρεία κατηγορία εγγράφων και από τον 13ο αι. αποκτά δημοσιονομικό χαρακτήρα. Για τον οικονομικό ρόλο των μονών βλ. Κ. Σμυρλής, *Τα μοναστήρια στο Ύστερο Βυζάντιο. Ο οικονομικός ρόλος και οι σχέσεις με το κράτος (13ος-15ος αι.)*, στο Η. Κολοβός (επιμ.), *Μοναστήρια, οικονομία και πολιτική. Από τους μεσαιωνικούς στους νεότερους χρόνους*, Κρήτη 2011, 53-68.

⁶ M. Hendy, *Studies in the Byzantine monetary economy c.300-1450*, Cambridge 1985, 208 (στο εξής Hendy, *Studies*). Β. Geyer, Φυσικοί συντελεστές της εξέλιξης των τοπίων και των χρήσεων της γης, στο *Οικονομική Ιστορία Α΄*, 87-100 (στο εξής Geyer, Φυσικοί συντελεστές). Ρ. Horden – Ν. Purcell, *Μεσόγειος, θάλαττα πονηροδιδάσκαλος* (μετ. Ν. Σαμπεθαΐ), Αθήνα 2004, 121 (στο εξής Horden – Purcell, *Μεσόγειος*).

ιδιοκτησίας και την εκμετάλλευση της γης⁷. Η δημογραφική ανάπτυξη και η άνοδος της ζήτησης οδήγησαν στην εξάπλωση των χώρων και της ποικιλίας των καλλιεργειών μέχρι και τον 12ο αι., καθώς και στην επέκταση των μεγάλων γαιοκτησιών, ενώ παράλληλα σημειώθηκε και ανάπτυξη του ζωικού κεφαλαίου, γεγονός που ευνόησε την οικονομική δυναμική των μεγάλων γαιοκτημόνων: της Εκκλησίας και της αριστοκρατίας της υπαίθρου κατά την εποχή των Μακεδόνων και των Κομνηνών⁸. Ήδη από τον 9ο αι., το κράτος, ως ο ισχυρότερος γαιοκτήμονας, εκχωρούσε προνόμια που ευνόησαν τους μεγαλοϊδιοκτήτες γης παρέχοντάς τους τη δυνατότητα να επεκτείνουν τις δραστηριότητες και τα κέρδη τους, διατηρώντας, πάντως δικαιώματα σε σημεία σημαντικού οικονομικού ενδιαφέροντος⁹.

Η σύγχρονη παλαιοκλιματική έρευνα απέδειξε ότι η μεγάλη ανάπτυξη της κτηνοτροφίας την περίοδο αυτή συνέπεσε με τη σταδιακή άνοδο της θερμοκρασίας, που οδήγησε σε επέκταση των βοσκοτόπων¹⁰. Κατά τον 9ο και μέχρι τον 11ο αι. η δημογραφική άνοδος και η αγροτο-κτηνοτροφική επέκταση φαίνεται ότι ευνοήθηκε από τις καλές αποδόσεις της παραγωγής, χάρη στις άφθονες βροχοπτώσεις και το ήπιο κλίμα. Ιδιαίτερα κατά τον 12ο αι. η κλιματική μετατόπιση προς ακόμα πιο ενισχυμένες θερμοκρασίες συνδέεται με τη σημαντική κτηνοτροφική και γεωργική παραγωγικότητα που μαρτυρείται σε πολλές περιπτώσεις και στις βυζαντινές αφηγηματικές πηγές¹¹.

⁷ Kaplan, *Hommes*, 575-581. A. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200* (μετ. Ε. Σταμπόγλη), Αθήνα 1997, 394 κ.ε. (στο εξής Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*). Lefort, *Αγροτική οικονομία*, 379, 396-397, 427-438, 451-468. M. Kaplan, The producing population, στο *Social History*, 147-157 (στο εξής Kaplan, *Population*).

⁸ Για το μεγάλο γαιοκτητικό κεφάλαιο βλ. C. Mango, *Η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης* (μετ. Δ. Τσουγκαράκης), Αθήνα 2013 (ανατ. London 1980), 65-70. Lefort, *Αγροτική οικονομία*, 451-463. J.-C. Cheynet, *The Byzantine aristocracy (8th – 14th centuries)*, στο *The Byzantine aristocracy and its military function* [Variorum Collected Studies], Aldershot 2006, I, 19-30. P. Sarris, *Social relations and the land: the early period*, στο *Social History*, 96-104. P. Frankopan, *Land and power in the middle and later period*, στο *ίδιο*, 113-136. Πρβλ. Kaplan, *Hommes*, 443.

⁹ N. Οικονομίδης, Ο ρόλος του βυζαντινού κράτους στην οικονομία, στο *Οικονομική Ιστορία Γ'*, 182-185, 211-212, 239-242 (στο εξής Οικονομίδης, Ο ρόλος). Για τους δυνατούς ως γαιοκτήμονες βλ. Lefort, *Αγροτική οικονομία*, 387-388, 391-392. Για την Εκκλησία βλ. Παπαγιάννη, *Νομικοί θεσμοί και πρακτική σε θέματα εκκλησιαστικής περιουσίας*, στο *Οικονομική ιστορία Γ'*, 254. Η άποψη ότι οι απαλλαγές ενίσχυσαν την αποδυνάμωση του κράτους αμφισβητείται. J. Haldon, *Limnos: Monastic holdings and the Byzantine state: ca. 1261-1453*, στο A. Bryer – H. Lowry (επιμ.), *Continuity and change in late Byzantine and early Ottoman society*, Birmingham – Washington D.C. 1986, 186-189 (στο εξής Haldon, *Limnos*). Smyrliis, *La fortune*, 247.

¹⁰ Την περίοδο αυτή παρατηρήθηκε επέκταση της κτηνοτροφίας ενώ, σύμφωνα με παλυνολογικές έρευνες, κατά την περίοδο από τον 7ο μέχρι και τον 14ο αιώνα, υπάρχουν ενδείξεις για συρρίκνωση των δασών της περιοχής Μακεδονίας-Ροδόπης και ανάπτυξη βοσκοτόπων. A. Gogou – M. Triantaphyllou – E. Xoplaki – A. Izdebski – C. Parinos – M. Dimiza – I. Bouloubassi – J. Luterbacher – K. Kouli – B. Martrat – A. Toreti – D. Fleitmann – G. Rousakis – H. Kaberi – M. Athanasiou – V. Lykousis, *Climate variability and socio-environmental changes in the northern Aegean (NE Mediterranean) during the last 1500 years*, *Quaternary Science Reviews* 136 (2016), 223-224 (στο εξής Gogou et. al., *Climate variability*). J. Haldon – A. Rosen, *Society and environment in the East Mediterranean ca 300–1800 CE. Problems of resilience, adaptation and transformation. Introductory essay*, *Human Ecology* 46 (2018), 287–288 (στο εξής Haldon – Rosen, *Society*).

¹¹ Από τα τέλη του 12ου αι. (περ. 1175-1200) το κλίμα εισήλθε σταδιακά σε μια περίοδο ασυνήθιστων μετεωρολογικών συνθηκών, με αυξημένες χειμερινές ξηρασίες και θερινές ψύξεις. Από τα μέσα του 13ου επέρχεται σταδιακά ψύχρανση του κλίματος. Βυζαντινές πηγές καταγράφουν ιδιαίτερα βαρείς χειμώνες που προκάλεσαν απώλειες σε ανθρώπους και άλογα κατά τη διάρκεια στρατιωτικών κινήσεων. Ι. Τελέλης, *Μετεωρολογικά φαινόμενα και κλίμα στο Βυζάντιο* [Πονήματα, Συμβολές στην Έρευνα της Ελληνικής και Λατινικής Γραμματείας 5/1], τ. Β', Αθήνα 2004, 629-710. Δυτικές πηγές μαρτυρούν μεγάλες απώλειες σε

Μετά τη λατινική κατάκτηση διαπιστώνονται αλλαγές στην αγροτική οικονομία, εφόσον το κράτος χάνει σταδιακά την ενοποιητική του δύναμη. Ωστόσο, παρατηρούνται και συνέχειες στον τρόπο οργάνωσης του πρωτογενούς τομέα, δεδομένου ότι ζωικοί και γεωργικοί πόροι εξακολουθούν να βρίσκονται συγκεντρωμένοι κυρίως στα χέρια μεγάλων γαιοκτημόνων και εύπορων τμημάτων του πληθυσμού. Από τα τέλη του 14ου αι. και μέχρι την πτώση του Βυζαντίου, η οικονομία αποδιαρθρώνεται ραγδαία εξαιτίας πλειστών κοινωνικο-πολιτικών, δημογραφικών και στρατιωτικών πιέσεων¹². Την κατάσταση επιδεινώσε η σημαντική πτώση της θερμοκρασίας και η ψύχρανση του κλίματος καθόλο τον 14ο αι. κ.ε.

Ως προς την αγροτική και ζωική παραγωγή στο Βυζάντιο, η σύγχρονη έρευνα διαπιστώνει διαρκείς βελτιώσεις χωρίς βέβαια θεαματικές αλλαγές στην τεχνική και τεχνολογική πρόοδο. Επίσης, έχει πλέον καταδειχθεί ότι, πέρα από τις σχέσεις ανταγωνισμού και υποτέλειας, μικροκαλλιεργητές και μεγάλη ιδιοκτησία αλληλοσυμπληρώνονταν, συνεισφέροντας παράλληλα στην αγροτική οικονομία¹³. Παρόλες τις δεσμεύσεις της αλληλεξάρτησης και τις δύσκολες συνθήκες ζωής των καλλιεργητών και των ποιμένων, ο αγροτικός πληθυσμός σκιαγραφείται ως ενεργός οικονομικός φορέας με την κτηνοτροφία στο επίκεντρο της παραγωγής. Οι διαπιστώσεις αυτές ανέτρεψαν παραδοσιακές «προκαταλήψεις» για τους ασχολούμενους με την κτηνοτροφία πληθυσμούς¹⁴, οι οποίοι αναδεικνύονται πρωταγωνιστές μιας ζωντανής

ζωά την περίοδο αυτή λόγω του κρύου. R. C. Hoffmann, *An environmental history of medieval Europe*, Cambridge 2014, 328-329. Γενικά για τις κλιματικές διακυμάνσεις της εποχής βλ. I. Telelis, Climatic fluctuations in the Eastern Mediterranean and the Middle East, AD 300-1500, from Byzantine documentary and proxy physical paleoclimatic evidence. A comparison, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 58 (2008), 167-207. B. MS. Campbell, *The great transition. Climate, disease and society in the late medieval world*, Cambridge 2013, 36-38, 52-55, 147-151. E. Xoplaki – D. Fleitmann – J. Luterbacher – S. Wagner – J. Haldon – E. Zorita – I. Telelis – A. Toreti – A. Izdebski, The medieval climate anomaly and Byzantium: A review of the evidence on climatic fluctuations, economic performance and societal change, *Quaternary Science Reviews* 136 (2016), 229-252, 246-249. Πρβλ. τα γραφήματα που περιλαμβάνουν οι J. Preisner-Kapeller – E. Mitsiou, The Little Ice Age and Byzantium within the Eastern Mediterranean, ca. 1200–1350: An essay on old debates and new scenarios, στο M. Bauch – G. J. Schenk (επιμ.), *The crisis of the 14th century, teleconnections between environmental and societal change?* [Das Mittelalter Perspektiven mediävistischer Forschung, Band 13], Berlin 2020, 205-208. Για το θέμα της χρονικής ταύτισης της ανόδου ή πτώσης της αγροτικής οικονομίας με κλιματικές αλλαγές βλ. παρακάτω υπ. 145.

¹² Α. Ε. Λαΐου, Η αγροτική οικονομία (13ος-15ος αιώνας), στο *Οικονομική Ιστορία Α΄*, 96, 573-574 (στο εξής Λαΐου, Αγροτική οικονομία). Βλ. και τη μελέτη της ίδιας, Α. Λαΐου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή* (μετ. Α. Κάσδαγλη), Αθήνα 1987 (στο εξής Λαΐου-Θωμαδάκη, *Αγροτική κοινωνία*). J. Lefort, Population et peuplement en Macédoine orientale, IXe-XVe siècle, στο C. Abadie-Reynal et al. (επιμ.), *Hommes et Richesses dans l'Empire Byzantin*, τ. 2, Paris 1991, 63-89. A. Laiou – C. Morrisson, *The Byzantine Economy* [Cambridge Medieval Textbooks], Cambridge 2007, 176 (στο εξής Laiou – Morrisson, *Economy*). K. Smyrlis, The state, the land, and private property. Confiscating monastic and church properties in the Palaiologan Period, στο D. Angelon (επιμ.), *Church and society in Late Byzantium* [Studies in Medieval Culture, 49], Kalamazoo 2009, 58–87. Του ίδιου, Byzantium, στο H. Kitsikopoulos (επιμ.), *Agrarian change and crisis in Europe, 1200–1500*, New York 2012, 128-164. J. Herrin, The collapse of the Byzantine Empire in the twelfth century. A study of a medieval economy, updated version στο Της ίδιας (επιμ.), *Margins and Metropolis: Authority across the Byzantine Empire*, Princeton 2013, 111-129.

¹³ Lefort, Αγροτική οικονομία, 385-391, 401, 487. Πρβλ. Λαΐου, Αγροτική οικονομία, 573-574.

¹⁴ Η. Αναγνωστάκης – Τ. Παπαμαστοράκης, *Αγρολοῦντες και ἀμέλγοντες*, στο *Η Ιστορία του ελληνικού γάλακτος και των προϊόντων του, I' τριήμερο εργασίας Ξάνθη, 7-9 Οκτωβρίου 2005*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς – Ίδρυμα Αριστείδης Δασκαλόπουλος, Αθήνα 2008, 214 (στο εξής Αναγνωστάκης – Παπαμαστοράκης, *Αγρολοῦντες και Ιστορία του ελληνικού γάλακτος*). Μ. Κ. Λεοντσίνη, Ποιμένες και ποιμνία: αντιλήψεις σχετικά με την κτηνοτροφία και τα προϊόντα της στο Βυζάντιο, στο *ίδιο*, 169-172, 183-

ενδοχώρας που απείχε από την οικονομική απομόνωση και την υστέρηση σε κοινωνική και πολιτική επιρροή¹⁵.

Το ενδιαφέρον της έρευνας για την ανίχνευση ειδικών οικονομικών δομών της αυτοκρατορίας, όπως η κοινωνική οργάνωση της γεωργικής παραγωγής¹⁶, ο ρόλος των πόλεων και των δικτύων επικοινωνίας που κινητοποιούν την αγροτική οικονομία της υπαίθρου¹⁷, ο ρόλος του κράτους και της δημοσιονομικής πολιτικής¹⁸, οι θεσμοί της ιδιοκτησίας, το καθεστώς των μικροκαλλιεργητών και των μισθωτών αγροτών¹⁹ φωτίζουν διάφορες όψεις της παραγωγικής διαδικασίας. Επιμέρους κλάδοι, όπως η

186. Η νομική διάσταση των σχέσεων ποιμένων αγροτών αποτυπώνεται κυρίως στον Γεωργικό Νόμο (Jus Graecoromanum, έκδ. Ι. Ζέπου – Π. Ζέπου, τόμ. 2, Darmstadt 1931, ανατ. 1962, 63-71) και έχει μελετηθεί από τον Σπ. Ν. Τρωιάνο, Τα ζώα στο βυζαντινό δίκαιο, *Εκκλησιαστικός Φάρος* 65 (2004) 77-83. Του ίδιου, Τα ζώα στο βυζαντινό δίκαιο, κοσμικό και κανονικό, στο Ι.Κ. Καρακώστας – Α. Χ. Μπερδήμας (επιμ.), *Η προστασία των ζώων και το δίκαιο*, ΕΚΠΑ – Τμήμα Νομικής, Αθήνα – Κομοτηνή 2004, 15-27. Πρβλ. Κ. Πιτσάκης, Τα ζώα οινεί αντικείμενο δικαίου, μια περιήγηση στο βυζαντινό δίκαιο, *στο ίδιο*, 29-56. Σπ. Τρωιάνος – Α. Λιαμαρκόπουλος, Τα ζώα ως αντικείμενο εγκληματικών πράξεων στο βυζαντινό δίκαιο, στο Η. Αναγνωστάκης – Τ. Γ. Κόλιας – Ε. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Ζώα και Περιβάλλον στο Βυζάντιο (7ος-12ος αι.)* [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 21], Αθήνα 2011, 435-452 (στο εξής Τρωιάνος – Λιαμαρκόπουλος, Τα ζώα και Ζώα και Περιβάλλον). Περαιτέρω νομικές υποχρεώσεις και περιορισμοί για τη διαχείριση των ζώων και του ζωικού κεφαλαίου ανευρίσκονται στο Επαρχικό βιβλίο, μτφρ. σχόλ. Τ. Γ. Κόλιας – Μ. Χρόνη, *Το Επαρχικό βιβλίο του Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού*, Αθήνα 2010, 210-243, 268-278: ιδιαίτερα στα κεφάλαια *περί τῶν λωροτόμων* (τεχνητών δερματίνων ιμάντων για υποζύγια και άμαξες), *μακελλαρίων* (κρεοπωλών), *χοιρεμπόρων*, *ιχθυοπρατῶν* (ιχθυοπωλών) κ.ά.

¹⁵ Βλ. τα συμπεράσματα του Μ. Ροπονιό, *Les Balkans: Routes, foires et pastoralisme au XIe siècle*, στο *Autour du premier humanisme Byzantin & des cinq études sur le XIe siècle, quarante ans après Paul Lemerle* [Travaux et Mémoires 21/2], Paris 2017, 665-674 (στο εξής Ροπονιό, *Les Balkans*). Πρβλ. Horden – Purcell, *Μεσόγειος*, 114-121.

¹⁶ Lefort, *Αγροτική οικονομία*, 439-471. Λαΐου, *Αγροτική οικονομία*, 518-550. Μ. Kaplan, *L'activité pastorale dans le village byzantin du VIIe au XIe siècle*, στο *Ζώα και Περιβάλλον*, 416-420. Laiou – Morrisson, *Economy*, 90-165.

¹⁷ K.-P. Matschke, *Η οικονομία των πόλεων κατά την υστεροβυζαντινή εποχή (13ος-15ος αιώνες)*, στο *Οικονομική Ιστορία Β΄*, 175-176. Του ίδιου, *Ανταλλαγές, εμπόριο, αγορές και χρήμα (13ος-15ος αιώνες)*, *στο ίδιο*, 561-612. G. Dagron, *Η αστική οικονομία από τον 7ο έως τον 12ο αιώνα*, *στο ίδιο*, 135. Για τις τιμές βλ. Kaplan, *Hommes*, 476-477. C. Morrisson – J.-C. Cheynet, *Τιμές και αμοιβές στον βυζαντινό κόσμο*, *στο ίδιο*, 652-655 (στο εξής Morrisson – Cheynet, *Τιμές*). Μ. Γερολυμάτου, *Αγορές, έμποροι και εμπόριο στο Βυζάντιο (9ος- 12ος αι.)* [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Μονογραφίες 9], Αθήνα 2008, 81-83 (στο εξής Γερολυμάτου, *Αγορές*).

¹⁸ Για τις φορολογικές υποχρεώσεις και τα είδη των φόρων που συνδέονται με την ιδιοκτησία ζώων και την παραγωγή βλ. Ν. Οικονομίδης, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe -XIe s.)* [Monographies 2 – Fondation Nationale de la Recherche Scientifique, Institut de Recherches Byzantines], Athènes 1996 (στο εξής Οικονομίδης, *Fiscalité*). Πρβλ. και Του ίδιου, *Ο ρόλος*, 141-252. Η μελέτη γύρω από το θέμα των φόρων για τα ζώα συγκεντρώθηκε σε δίτομο *Λεξικό Οικονομικών Όρων*, βλ. Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, *Λεξικό βυζαντινής ορολογίας: Οικονομικοί όροι* [ΑΠΘ, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών], τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 2000 (στο εξής Καραγιαννόπουλος *Λεξικό*). Π. Κατσώνη – Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Λεξικό βυζαντινής ορολογίας: Οικονομικοί όροι* [ΑΠΘ, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών], τ. Β΄, Θεσσαλονίκη 2015 (στο εξής Κατσώνη – Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Λεξικό*). Πρβλ. Ε. Κριαράς, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας* (τόμοι Α-ΙΗ), Θεσσαλονίκη 1969-2012 (στο εξής Κριαράς, *Λεξικό*).

¹⁹ Ο θεσμός της *πρόνοιας* (ή *οίκονομίας*) αφορά σε αυτοκρατορικές δωρεές περιουσίας από τον πρώιμο 12ο έως και τον 15ο αι., οι οποίες όμως υπόκειντο γενικά στον έλεγχο του κράτους. Τα θέματα αυτά καθώς και την κοινωνική και οικονομική οργάνωση γύρω από το γαιοκτητικό κεφάλαιο, μέρος του οποίου αποτελεί η ζωική παραγωγή, πραγματεύεται ο Μ. C. Bartusis, *Land and privileged. The institution of pronopia*, Cambridge – New York 2012, ιδιαίτερα 296-301, για τους όρους *οικονομία* και *πρόνοια* σσ. 597-602 (στο εξής Bartusis, *Land*). Πρβλ. Οικονομίδης, *Fiscalité*, 223-224. Lefort, *Αγροτική οικονομία*, 387-392. Πρβλ. Κ. Smyrlis, *The fiscal revolution of Alexios I Komnenos: Timing, scope, and motives*, στο B. Flusin – J.-C. Cheynet (επιμ.), *Autour du premier humanisme byzantin & des cinq études sur le XIe siècle* [Travaux et Mémoires 21/2], Association des Amis du Centre d'Histoire et Civilisation de Byzance, Paris 2017, 593-610.

μελισσοκομία²⁰, η αλιεία²¹, η πτηνοτροφία²², η θήρα²³, καθώς και τα κτηνοτροφικά παράγωγα²⁴, η διατροφή και κατανάλωση²⁵, αλλά και μεμονωμένα είδη της πανίδας,

²⁰ Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος και πολιτισμὸς* [Collection de l'Institut Français d'Athènes], τ. Ε', Αθήνα 1952, 296-309 (στο εξής Κουκουλές, *ΒΒΠ* 5). Α. Kazhdan – Α. Cutler – J.W. Nesbitt, *Apiculture*, στο Α. Ρ. Kazhdan et. al. (επιμ.), *Oxford dictionary of Byzantium*, New York 1991, 130 (στο εξής *ODB*). Για την οικονομική διάσταση της μελισσοκομίας και τις αντιλήψεις για την κατανάλωση των προϊόντων της βλ. Η. Αναγνωστάκης, *Βυζαντινή μελωνυμία και μελικρατος πότος. Αντιλήψεις για τη χρήση των μελισσοκομικών προϊόντων στο Βυζάντιο ως τον 11ο αιώνα*, στο Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ – Κοινότητα Νικήτης Χαλκιδικής – Μελισσοκομικός Συνεταιρισμός Νικήτης «Σίθων» (επιμ.), *Η Μέλισσα και τα προϊόντα της. ΣΤ' τριήμερο εργασίας, Νικήτη, 12-15 Σεπτεμβρίου 1996*, Αθήνα 2000, 161-189. Ι. Αθ. Παπάγγελος, *Η μελισσοκομία στη Χαλκιδική κατά τους μέσους χρόνους και την τουρκοκρατία*, στο ίδιο, 190-210. Σ. Γερμανίδου, *Βυζαντινός μελίρρυτος πολιτισμός* [Το Βυζάντιο Σήμερα 7], Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2016 (στο εξής Γερμανίδου, *Μελίρρυτος*). S. Germanidou, *Honey culture in Byzantium - An outline of textual, iconographic and archaeological evidence*, στο Η. Fani – G. Mavrofridis – R. Jones (επίμ.), *Beeking in the Mediterranean from antiquity to the present*, Nea Moudania 2018, 93-104. Ι. Anagnostakis, *Wild and domestic honey in middle Byzantine hagiography: some issues relating to its production, collection and consumption*, στο ίδιο, 105-118.

²¹ Κουκουλές, *ΒΒΠ* 5, 331-343. J.W. Nesbitt – Α. Kazhdan – Α. Cutler, *Fishing*, στο *ODB*, 788. G. Dagron, *Poissons, pêcheurs et poissonniers de Constantinople*, στο C. Mango – G. Dagron (επιμ.), *Constantinople and its hinterland. Papers from the twenty-seventh spring symposium of Byzantine studies, Oxford, April 1993* [Society for the Promotion of Byzantine Studies 3], Cambridge 1995, 57-73. Ρ. Gounaridis, *La pêche dans le golfe de Smyrne*, στο *Εὐψυχία. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, Paris 1998, 265-271. Η. Kroll, *Animals in the Byzantine Empire: An overview of the Archaeozoological evidence*, *Archaeologia Medievale* 39 (2012), 105-110 (στο εξής Kroll, *Animals*). Ε. Ragia, *The circulation, distribution and consumption of marine products in Byzantium: Some considerations*, *Journal of Maritime Archaeology* 13 (2018), 452 (στο εξής Ragia, *Circulation*). Ι. Anagnostakis – Μ. Leontsini (υπό έκδοση), *Fishing and fish consumption in the Aegean Sea according to the Lives of Saints, 7th-12th centuries*, στο Τ. Theodoropoulou – Τ. Gallant (επιμ.), *Harvesting the gifts of the sea. Aegean societies and marine life*, Springer – Berlin (στο εξής Anagnostakis – Leontsini, *Fishing*).

²² Α. Kazhdan – J.W. Nesbitt, *Fowl, domestic*, στο *ODB*, 801-802. Μ. Χρόνη-Βακαλοπούλου, *Αναφορές τῶν βυζαντινῶν πηγῶν στὰ πτηνὰ καὶ στὰ ἐξ αὐτῶν προερχόμενα προϊόντα*, *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* 38 (2007-2008), 281-321 (στο εξής Χρόνη-Βακαλοπούλου, *Αναφορές*). Μ. Λεοντσίνη, *Οικόσιτα, ωδικά και εξωτικά πτηνά. Αισθητική πρόσληψη και χρηστικές όψεις (7ος-11ος αι.)*, στο *Ζώα και Περιβάλλον*, 285-317 (στο εξής Λεοντσίνη, *Οικόσιτα*).

²³ Κουκουλές, *ΒΒΠ* 5, 387-423. Α. Kazhdan – J.W. Nesbitt – Α. Cutler, *Hunting*, στο *ODB*, 958. G. T. Dennis, *Some notes on hunting in Byzantium*, στο J. D. Alchermes – Η. C. Evans – Τ. Κ. Thomas (επιμ.), *Ἀναθήματα ἑορτικά. Studies in Honor of Thomas F. Mathews*, Mainz 2009, 131-134. Α. Κ. Σινάκος, *Το κυνήγι κατά τη μέση βυζαντινή εποχή (7ος-12ος αι.)*, στο *Ζώα και Περιβάλλον*, 72-79 (στο εξής Σινάκος, *Κυνήγι*).

²⁴ Κουκουλές, *ΒΒΠ* 5, 326-330. Lefort, *Αγροτική οικονομία*, 426. C. Morrisson – J.-P. Sodini, *Ο ἔκτος αἰώνας*, στο *Οικονομική Ιστορία Α'*, 319 (στο εξής Morrisson – Sodini, *Ἐκτος*). Ι. Αθ. Παπάγγελος, *Κτηνοτροφία στην Χαλκιδική*, στο *Ζώα και Περιβάλλον*, 455-456, 460-461 (στο εξής Παπάγγελος, *Κτηνοτροφία*). Αναγνωστάκης – Παπαμιαστοράκης, *Ἀγραυλοῦντες*, 226-229. G. C. Maniatis, *The Byzantine cheesemaking industry*, *Byzantion* 84 (2014), 259-261. Για την παραγωγή δερμάτων βλ. Ι. Anagnostakis, *Leather in the life and culture of Byzantium*, στο Κ. Zarkia (επιμ.), *Preindustrial tanning in Greece* [ETBA Cultural Foundation – Peloponneese region, General Secretariat], Athens 1997, 37-39. G. C. Maniatis, *Organization, market structure and modus operandi of the guild-organized leather manufacturing industry in tenth-century Constantinople*, *Byzantinische Zeitschrift* 103 (2010), 639-677. Για τη σηροτροφία βλ. Α. Muthesius, *Η παραγωγή μεταξωτών υφασμάτων: Μέθοδοι, εργαλεία, τεχνικές όψεις*, στο *Οικονομική Ιστορία Α'*, 249-278. G. Dagron, *Η αστική οικονομία από τον 7ο έως τον 12ο αιώνα*, στο ίδιο Β', 107-116. Α. Ε. Λαΐου, *Οι ανταλλαγές και το εμπόριο από τον 7ο έως τον 12ο αιώνα*, στο ίδιο Β', 531-532.

²⁵ Για τη διατροφή βλ. Κουκουλές, *ΒΒΠ* 5, 47-88. J. Koder, *Η καθημερινή διατροφή στο Βυζάντιο με βάση τις πηγές*, στο Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), *Βυζαντινῶν διατροφή και μαγειρεία. Πρακτικά ημερίδας «περί της διατροφής στο Βυζάντιο»*, Θεσσαλονίκη Μουσείο Βυζαντινού πολιτισμού 4 Νοεμβρίου 2001, Αθήνα 2005, 22-23. Μ. Χρόνη, *Η πανίδα στην διατροφή και στην ιατρική στο Βυζάντιο*, Αθήνα 2012. Τον συλλογικό τόμο: Ι. Anagnostakis (επιμ.), *Flavours and delights. Tastes and pleasures of ancient and Byzantine cuisine*, Athens 2013 (στο εξής *Flavours and delights*). Β. Caseau, *Nourritures terrestres*,

μελετώνται ως προς την οικονομική αξία στον καθημερινό βίο, τον υλικό και πνευματικό πολιτισμό μέσα από διάφορες βυζαντινές πηγές και αρχαιολογικά τεκμήρια²⁶.

Παράλληλα, τα πορίσματα των ζωοαρχαιολογικών καταλοίπων έχουν ανανεώσει το ενδιαφέρον για τη μελέτη των κτηνοτροφικών μεγεθών, της εκτροφής, κατανάλωσης και βιολογικής εικόνας των ζώων σε διάφορα σημεία της αυτοκρατορίας²⁷. Νέες, σύγχρονες μορφές έρευνας, όπως η μελέτη του κλίματος, των παλαιοπεριβαλλόντων από ειδικούς της γεωλογίας καθώς και το υλικό από την παλαιοβοτανική, αν και σε σχετικά πρώιμο στάδιο για τον ελλαδικό χώρο κατά τη βυζαντινή περίοδο, συνεισφέρουν στην ιστορική έρευνα για την πανίδα σε σχέση με τη διαχείριση του περιβάλλοντος.

Με βάση το υλικό των πηγών που μελετήθηκαν στην παρούσα έρευνα και την βιβλιογραφική υποδομή για τα ζητήματα που αφορούν το υπό εξέταση θέμα, το υλικό της βάσης «Ημερη και άγρια πανίδα» προσφέρει πληροφόρηση (1) για τα ζώα (είδη, ορολογία, εκτροφή και διαχείριση), (2) την οργάνωση της παραγωγής (φορολογία, εκμετάλλευση, κατηγορίες γαιών, βοσκότοποι) και (3) για τη γεωγραφική κατανομή της κτηνοτροφίας και άλλων δραστηριοτήτων που συνδέονται με την πανίδα του ελλαδικού χώρου. Η παρουσίαση που ακολουθεί επιχειρεί να αναλύσει τα ζητήματα αυτά σύμφωνα με τα επιστημονικά πεδία που τεκμηριώνονται στη βάση.

1. Τα ζώα

nourritures célestes. La culture alimentaire à Byzance [Collège de France – CNRS, Centre de recherches d'histoire et civilisation de Byzance – Monographies 46], Paris 2015. Για την τροφοδοσία των αγορών με ζωικά προϊόντα βλ. T. G. Kolias, Versorgung des byzantinischen Marktes mit Tieren und Tierprodukten στο E. Kislinger – J. Koder – A. Külzer (επιμ.), *Handels Güter und Verkehrswege. Aspekte der Warenversorgung im östlichen Mittelmeerraum (4. bis 15. Jahrhundert)* [ÖAW, Phil.-hist. Kl., Denkschr., 388], Wien 2010, 175-184. Για την τροφοδοσία του βυζαντινού στρατού με τρόφιμα ζωϊκής προέλευσης, βάσει κυρίως των στρατιωτικών εγχειριδίων βλ. του ίδιου, *Eßgewohnheiten und Verpflegung im byzantinischen Heer*, στο W. Hörandner – J. Koder – O. Kresten – E. Trapp (επιμ.), *Byzantios – Festschrift für Herbert Hunger zum 70*, Wien 1984, 199-200.

²⁶ A. K. Σινάκος, Τα ζώα στα βυζαντινά ονειροκριτικά, *Βυζαντινά* 28 (2008) 115-135. Για την εξέταση της βουκολικής ζωής μέσα από έργα της βυζαντινής φιλολογικής παράδοσης βλ. J. B. Burton, The pastoral in Byzantium, στο *Brill's companion to Greek and Latin pastoral*, Brill 2006, 549-579. Για συμβολισμούς από τη χριστιανική παράδοση βλ. Χρόνη-Βακαλοπούλου, Ο χριστιανικός συμβολισμός των ζώων σε υμνογραφικά κείμενα και στον Φυσιολόγο, στο Α. Δήμητρα – Λ. Ζία – Α. Πηλοριάδη (επιμ.), *Πρακτικά της 4ης Συνάντησης εργασίας μεταπτυχιακών φοιτητών. Πανεπιστήμιο Αθηνών ΕΚΠΑ, 1-3 Ιουνίου 2007*, Αθήνα 2009, 631-645. V. Della Dora, *Landscape, nature, and the sacred in Byzantium*, Cambridge 2016. Για άλλες συμβολιστικές προεκτάσεις στον κοινωνικό βίο βλ. C.T. Schmidt, Noble hounds for aristocrats, stray dogs for heretics. Connotation and evaluation of literary dogs in Byzantium, στο J. Pahlitzsch – T. Schmidt (επιμ.), *Impious dogs, haughty foxes and exquisite fish. Evaluative perception and interpretation of animals in ancient and medieval Mediterranean thought*, Berlin – Boston 2019, 103-132. K. Stewart, An entertaining tale of Quadrupeds. Animals and insults in a late Byzantine poem, στο *ίδιο*, 165-184.

²⁷ Για τους ρυθμούς κτηνοτροφίας βοοειδών, ιπποειδών, αγοπροβάτων, χοίρων, πτηνών, αλιευμάτων και άλλων οικειακών ζώων βλ. Kroll, Animals, 93-121. Πρβλ. Της ίδιας, *Tiere im Byzantinischen Reich. Archäozoologische Forschungen im Überblick* [Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 87], Mainz 2010. Για τη διατροφή βλ. C. Bourbou – B. Fuller – S. Garvie-Lok – M. Richards, Reconstructing the diets of Greek Byzantine populations (6th -15th centuries AD) using carbon and nitrogen stable isotope ratios, *American Journal of Physical Anthropology* 146.4 (2011) 569-581. C. Bourbou, Fasting or feasting? Consumption of meat, dairy products and fish in Byzantine Greece, στο *Ζώα και Περιβάλλον*, 97-114. Για το θέμα βλ. Bryer, Τα μέσα, 181-204. Για την εξημέρωση και εκτροφή κτηνοτροφικών ζώων στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου κατά την αρχαιότητα, με βάση ζωοαρχαιολογικά κατάλοιπα βλ. T. Howe, Domestication and breeding of livestock: Horses, mules, asses, cattle, sheep, goats, and swine, στο G. L. Campbell (επιμ.), *The Oxford handbook of animals in classical thought and life*, Oxford 2014, 137. G. Kron, Animal husbandry, στο *ίδιο*, 150-151 (στο εξής Howe, Domestication· Kron, Husbandry).

Όπως αναφέρθηκε, τα έγγραφα των μονών του Αγίου Όρους παρέχουν πληροφορίες οικονομικού και δημοσιονομικού χαρακτήρα και αναδεικνύουν κυρίως, την οικονομική δυναμική των γεωργικών ζώων (*κτήνη, βοσκήματα ή αυτοκίνητα*²⁸). Ως προς τα είδη, με βάση την παραγωγική τους αξία πρώτα αναφέρονται τα βοοειδή (*βοΐδια, άγελάδια*), τα οποία διακρίνονται σε βόδια για άρωση και εργασία (*καματηρά, έργατικά, άργά*), για πάχυνση (*άγελαΐα*) και μεταφορά φορτίων και εμπορευμάτων, καθώς και βουβάλια (ή *βούβαλοι*)²⁹.

Ως περιουσιακό στοιχείο, η κατοχή βοών διακρίνει τις κατηγορίες των αγροτών στο φορολογικό σύστημα. Από τον 13ο αι., σε φορολογικούς καταλόγους (*πρακτικά*) οι κάτοχοι τέτοιων καματηρών ζώων κατονομάζονται ως *βοϊδάτοι*, ενώ οι κάτοχοι ενός ζεύγους αροτήρων βοών ως *ζευγαράτοι*³⁰. Η ερμηνεία της έννοιας του *ζευγαρίου* είναι σύνθετο ζήτημα στην έρευνα, εφόσον ο όρος χρησιμοποιείται και για τον υπολογισμό της καλλιεργήσιμης γης έκτασης, όσης μπορούσε να οργώσει ένα ζευγάρι βόδια σε μία μέρα, και στην περίπτωση αυτή δεν αφορά σε πραγματική αποτύπωση ορισμένης ιδιοκτησίας ζώων³¹. Επομένως, λόγω της αμφισημίας του όρου αυτού, στο έργο «Ημερη και Άγρια Πανίδα» δεν περιλαμβάνονται αναφορές σε *ζευγαράτους* και *ζεγάρια*, εφόσον λαμβάνουμε ως δεδομένο ότι στα αθωνικά έγγραφα οι όροι αφορούν στη μέτρηση, πιθανόν και την ποιότητα της γης, με σκοπό τον υπολογισμό του εισοδήματος και ως περιουσιακό τεκμήριο. Ωστόσο, τα έγγραφα καταγράφουν και πιο σαφείς σχετικούς όρους, κυρίως με φορολογική σημασία, που απαντούν στα έγγραφα και σχετίζονται με πραγματική ιδιοκτησία βοών, όπως το *ζευγολόγιον*, τέλος που επιβάλλονταν στα αροτριώντα βοοειδή³² καθώς και ο όρος *δουλικόν ζευγάριον*, που αφορά στα αροτριώντα βόδια του γαιοκτήμονα, τα οποία διαθέτει προς χρήση στους παροίκους του³³.

Απογραφές και οικονομικές αποτιμήσεις περιουσιών παρέχουν πληροφορίες για τις τιμές των ζώων αυτών. Πωλητήρια έγγραφα αναφέρονται σε μεταβιβάσεις αγρών με αντίτιμο χρηματικό ποσό και βοοειδή, καταδεικνύοντας τη σημασία των ζώων αυτών και στην ανταλλακτική οικονομία³⁴. Η πληθώρα των αναφορών αποκαλύπτει ότι δύο, τρεις φορολογικές μονάδες αυτού του είδους απέδιδαν μια μεσαία περιουσία.

²⁸ Πρωτάτο, αρ. 1, σ. 180.13-18 (883)· αρ. 2, σ. 184.23-26 (908). Ιβήρων II, αρ. 47, σ. 182.35-38 (1098). Πρβλ. Smyrlis, *La fortune*, 124-125.

²⁹ Βατοπεδίου, αρ. 10, σ. 113, 42-43 (1080).

³⁰ Γενικά βλ. J.W. Nesbitt – A. Kazhdan, *Livestock*, στο *ODB*, 1242-1243. Καραγιαννόπουλος, *Λεξικό Α΄*, 196 (λ. *βοϊδάτος*), 198 (λ. *βοῦς*). Για τους φόρους *ζευγαράτων, βοϊδάτων, άκτημόνων* βλ. γενικά Λαΐου, *Αγροτική οικονομία*, 545-546· Οικονομίδης, *Ο ρόλος*, 172-173· Kaplan, *L'activité pastorale*, 419 κ.ε. Οικονομίδης, *Fiscalité*.

³¹ Για τον όρο *ζεγάριον* βλ. αναλυτικά Λαΐου-Θωμαδάκη, *Αγροτική κοινωνία*, 219-223. Πρβλ. Kaplan, *Hommes*, 270-273. Lefort, *Η αγροτική οικονομία*, 384, 401. Laiou – Morrisson, *Economy*, 107. Κατσώνη – Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Λεξικό Β΄*, 262-266 (λ. *ζευγαράτος, ζευγαράτιστα*). Βλ. και Bartusis, *Land*, 216-220, 600, ο οποίος υποθέτει ότι μάλλον αποτελούσε δηλωτικό της ποιότητας της γης και της φορολογικής της αξίας. Πρβλ. Kaplan, *Population*, 155.

³² Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, 92, 175. Κατσώνη – Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Λεξικό Β΄*, 269 (λ. *ζευγολόγιον*) και 261-262 για τον αμφίσημο όρο *ζευγαράτικιον* («φόρο σε χρήμα των ζευγαράτων ή ενδεχομένως φόρο επί της κατοχής ζευγαρίου βοών ή δόσιμο επί της παραγωγής των καλλιεργούμενων ζευγαρίων»). Πρβλ. Οικονομίδης, *Ο ρόλος*, 174.

³³ Δοχειαρίου, αρ. 53.59-60 (1409). Lefort, *Αγροτική οικονομία*, 398-399, 465. Λαΐου, *Αγροτική οικονομία*, 505, 516, 527-528. Κατσώνη – Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Λεξικό Β΄*, 266-267 (λ. *ζεγάριον δουλικόν*). Για την περιουσία της μονής βλ. Smyrlis, *La fortune*, 42-43.

³⁴ Μεμονωμένα ζώα που πωλούνται ή κληροδοτούνται στα έγγραφα κατατάσσονται ανάλογα με το

Ως προς τα βουβάλια, η εκτροφή τους, σύμφωνα με τις πηγές που αποδελτιώθηκαν, επικεντρώνεται σε πεδιάδες και υψίπεδα με πλούσιο υδάτινο στοιχείο, όπως π.χ. ο χώρος της λεκάνης του Στρυμόνα και η ενδοχώρα της Αιτωλίας, περιοχές με κατά τόπους βαριά, οργανικά εδάφη λόγω της περιεκτικότητας σε νερό. Σε τέτοιες θέσεις, που άλλωστε προτιμούν τα ζώα αυτά, συνεισέφεραν στο βαθύ όργωμα, για το οποίο απαιτείται ιδιαίτερη δύναμη³⁵, και το οποίο ως τώρα θεωρείται ότι δεν ήταν συνηθισμένο στο Βυζάντιο, κάτι για το οποίο χρήζει περαιτέρω έρευνας.

Τα αιγοπρόβατα (*αίγες, αϊγίδια, αϊγιδοπρόβατα*) αποτελούν τα πλέον κοινά ζώα, που ανευρίσκονται με μεγάλη συχνότητα στα έγγραφα, γεγονός που αναδεικνύει την αιγοπροβατοτροφία ως σημαντικότερη πηγή εισοδήματος για τον πληθυσμό. Ιδιαίτερα συχνά εντοπίζεται η εκτροφή αιγών παρά προβάτων, ζώα ανθεκτικά, λιτοδίαιτα, με αντοχή και προσαρμοστικότητα σε δύσκολες περιβαλλοντικές συνθήκες. Η αιγοτροφία εντοπίζεται ακόμα και σε περιοχές ιδιαίτερα μειονεκτικές ως προς τη διαθεσιμότητα εύφορων λιβαδιών, αποκαλύπτοντας την αξιοποίηση της δυσαναλογίας του ορεινού όγκου με τις εναλλασσόμενες πεδινές εκτάσεις που χαρακτηρίζει τον χώρο της Νότιας Βαλκανικής και των νησιών του Αιγαίου³⁶. Οι ιδιαιτερότητες της εκτροφής αιγών δικαιολογούν την ανάπτυξη της αιγοτροφίας συγκριτικά με την προβατοτροφία, καθώς τα πρόβατα είναι ιδιαίτερα ευαίσθητα στις καιρικές συνθήκες τόσο κατά την εκτροφή όσο και κατά την περιοδική μετακίνησή τους και την εγκατάστασή τους σε σχετικά ομαλό έδαφος. Σε σχέση όμως με τις αίγες, τα οφέλη από τα πρόβατα ήταν συγκριτικά πιο επικερδή³⁷.

Στα δημοσιονομικής φύσεως έγγραφα των μονών η διατήρηση χοίρων συνήθως ακολουθεί στη φορολογική κλίμακα τα βοοειδή, ιπποειδή ή/και αιγοπρόβατα και φαίνεται ότι συνδυάζεται με τη διατήρηση κυνελών³⁸. Συχνά απαντούν χώροι διατήρησης και εκτροφής των ζώων αυτών (*χοιρομάνδρια*) ή γίνεται αναφορά σε βαλανηφόρες περιοχές για τις οποίες εισπράττεται δασμός χρήσης (*βαλάνιστρον*), από τη

μέγεθος (π.χ. *ἀδρὰ τὲ καὶ λεπτά*), ανάλογα με την ηλικία (π.χ. *πωλάριον τετραετές*) και το είδος, το οποίο συνήθως σχετίζεται με την παραγωγική του αξία. Ιβήρων II, αρ. 47, σ. 179.2-3, σ. 180.10-12, 41-43 (1098). Σε δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις τα ζώα είναι θηλυκά, το ένα γονιμοποιημένο και το άλλο δίνεται μαζί με το μοσχάρι του. Λαύρας II, αρ. 87.12-14· αρ. 88.11-13 (1290-1300). Για διάφορες τιμές ζώων βλ. Morrisson – Cheynet, Τιμές, 652-655. Πρβλ. Oikonomidès, *Fiscalité*, 297-298. Για τις διαστάσεις των ζώων βλ. Bryer, Τα μέσα, 185. Πρβλ. Kron, Husbandry, 152. Για τους εκτιμητές τέτοιων ζώων βλ. Τ. Γ. Κόλιας – Μ. Χρόνη, Το επάγγελμα και η ονομασία των βόθρων στο *Επαρχικόν βιβλίον* του Λέοντος ΣΤ' του Σοφού, *Επιστημονική Επετηρίς Βυζαντινών Σπουδών* 52 (2006) 379-390.

³⁵ Βλ. ενδεικτικά το τοπωνύμιο *Βουβαλόλουστρα*. Λαύρας II, αρ. 108.48 (1329). Για το ζώο βλ. Lefort, Αγροτική οικονομία, 384. Κριαράς, *Λεξικό Δ'*, 159-160 (λ. *βουβάλιον*). Πρβλ. και τον όρο *βοσκήματος βοῶς* για τα ζώα πάχυνσης (Hendy, *Studies*, 208). Για τα βόδια ως ζώα έλξης βλ. Kaplan, *L'activité pastorale*, 412. Ως αροτριώντα ζώα βλ. Λαΐου, Αγροτική οικονομία, 536-537, 542. Για τα βοοειδή μέσα από ζωοαρχαιολογικά κατάλοιπα βλ. Kroll, *Animals* 95-96, 98-99. J. Koder, Παρατηρήσεις για τη χρήση των βοοειδών στο Βυζάντιο, στο *Ζώα και Περιβάλλον*, 23-38. Πρβλ. Howe, *Domestication*, 142-144.

³⁶ A. Kazhdan – J.W. Nesbitt, *Goats*, στο *ODB*, 857. A. Kazhdan, *Sheep*, στο *ίδιο*, 1887-1888. Λαΐου, Αγροτική οικονομία, 543-544. Kroll, *Animals*, 95, 99. Geyer, Φυσικοί συντελεστές, 97-100. Πρβλ. Howe, *Domestication*, 141-142.

³⁷ Morrisson – Cheynet, Τιμές, 650-651.

³⁸ Σύμφωνα με τον Παπάγγελο (*Κτηνοτροφία*, 464), η χοιροτροφία και η μελισσοτροφία συνδέονται φορολογικά, γιατί έχουν ως χώρους παραγωγής τους την ανοικτή ύπαιθρο, η οποία ανήκε στο κράτος και εποπτευόταν από υπαλλήλους ή μεγάλους ιδιοκτήτες γης. Για την εξημέρωση της μέλισσας βλ. Howe, *Domestication*, 144.

συγκομιδή καρπών ζωοτροφής³⁹. Ο χοίρος, πολύτοκο ζώο γρήγορης ανάπτυξης, συνέβαλε κυρίως στην κάλυψη των διατροφικών αναγκών σε κρέας και ζωικό λίπος⁴⁰. Η υπαίθρια εκτροφή χοίρων μπορεί να καλυφθεί σχεδόν εξ ολοκλήρου από ελεύθερη βοσκή, για τον λόγο αυτόν η διατήρησή τους δεν απαιτεί ιδιαίτερο κόστος. Για τα ζώα προορίζονται πρόχειρα περιφραγμένα στέγαστρα για προστασία κατά την παραμονή τους στην ύπαιθρο, ιδανικά σε βαλτώδεις εκτάσεις (*χοιρόλουστραι*), οι οποίες αποτελούν φυσικό τους ενδιαίτημα⁴¹.

Σημαντικό μέρος του ζωικού κεφαλαίου ήταν και τα ζώα μεταφοράς. Από τα ιπποειδή που απαντούν στα έγγραφα γίνεται λόγος κυρίως για αχθοφόρα ζώα (*ίπποι, ἄλογα, φορβάδια, πωλάρια, μουλάρια, παρίπια*, δηλ. βοηθητικοί ίπποι, κ.ά.)⁴². Διάφορες κατηγορίες ιπποειδών κατατάσσονται ανάλογα με το είδος και την οικονομική τους αξία σε διαθήκες, ως κληροδοτούμενη περιουσία, αλλά και σε χρυσόβουλα σχετικά με φορολογικές απαλλαγές. Συχνότερα όμως γίνεται λόγος για *όνους*, οι κάτοχοι των οποίων τοποθετούνταν στη βάση της φορολογικής κλίμακας υπό την κατηγορία *όνικᾶτοι*⁴³, εφόσον διέθεταν ως ζωικό κεφάλαιο αποκλειστικά και μόνο αυτό το ζώο, που χρησίμευε ως υποζύγιο για τη μετακίνηση ανθρώπων και τη διακίνηση εμπορευμάτων καθώς και για μικρές αγροτικές εργασίες⁴⁴. Στις επιστολές καταγράφονται πλείστες περιπτώσεις αιτημάτων για δανεισμό υποζυγίων από τους αλληλογράφους, γεγονός που υπογραμμίζει τη διαθεσιμότητα του ζώου αυτού για μεταφορές καθώς και την περιουσιακή δυνατότητα των κατά καιρούς αιτούμενων το ζώο αυτό⁴⁵.

Τα αθωνικά έγγραφα αποτελούν βασική πηγή για τη μελισσοκομία κυρίως ως φορολογητέα παραγωγική διαδικασία. Ορισμένα καταγράφουν ανεπτυγμένη παραγωγή

³⁹ Κουκουλές, *ΒΒΠ* 5, 312. J.W. Nesbitt – A. Kazhdan, Swine, στο *ODB*, 1979-1980. Καραγιαννόπουλος, *Λεξικό Α΄*, 180 (λ. *βαλάνιστρον*). Lefort, Αγροτική οικονομία, 419-420. Παπάγγελος, Κτηνοτροφία, 462-464. Bartusis, *Land*, 390. Kroll, *Animals*, 97-98.

⁴⁰ Για αντιλήψεις σχετικά με το ζώο βλ. Β. Βλυσίδου, Ο χοίρος ως σύμβολο ευδαιμονίας του βυζαντινού ανθρώπου, στο *Ζώα και Περιβάλλον*, 39-50.

⁴¹ Λαύρας II, αρ. 90, σ. 83.25 (1300)· αρ. 108.56-57 (1321). Ξενοφώντος, *App. II* (αρ. 35), σ. 237.8-10 (μετ. 1320-1338). Πρβλ. Gounaridis, *La pèche*, 266. Για την ετυμολογία του όρου *λοῦστρα* βλ. Κ. – Ρ. Kyranoudis, Linguistic evidence on the natural environment of Halkidiki: Oiconyms and toponyms, στο Β. C. Gounaris (επιμ.), *Mines, olives and monasteries. Aspects of Halkidiki's enviromental history*, Thessaloniki 2015, 277-278 (στο εξής *Mines, olives and monasteries*).

⁴² A. Kazhdan – J.W. Nesbitt, Horses, στο *ODB*, 948. Για τον ίππο και τον ρόλο του στον πόλεμο και στην ειρήνη, την ιπποφορβία, τα ιππολογικά εργαλεία, τη φροντίδα και τον ιπικό εξοπλισμό, βλ. μελέτες στον συλλογικό τόπο που εξέδωσε ο S. Lazaris, *Le cheval dans les sociétés antiques et médiévales. Actes des Journées internationales d'étude* (Strasbourg, 6-7 novembre 2009) [Bibliothèque de l'Antiquité tardive 22], Turnhout – Brepols 2012 (στο εξής *Le cheval*). Πρβλ. Του ίδιου, *Rôle et place du cheval dans l'Antiquité tardive: Questions d'ordre économique et militaire*, στο *Ζώα και Περιβάλλον*, 245-272 (στο εξής Lazaris, *Le cheval*). Για τη σημασία του κατά την αρχαιότητα βλ. Howe, *Domestication*, 138-141.

⁴³ Ιβήρων II, αρ. 51, σ. 208.7-8, σ. 209.11-13 (1103). Lefort, Αγροτική οικονομία, 399.

⁴⁴ Κατηγορίες ιπποειδών βλ. Βατοπεδίου, αρ. 10 (1080). Morrisson – J.-P. Sodini, Έκτος, 325-326. T.G. Kolias, The horse in the Byzantine world, στο *Le cheval*, 87-97. Lazaris, *Le cheval*, 247-252. Παπάγγελος, Κτηνοτροφία, 465-467. Kroll, *Animals* 99.

⁴⁵ Απόκαυκος (έκδ. Bees), *Επ.* 104.19-21 (1222 ή αρχές 1223)· *Επ.* 76.17-18 (1225 ή Φεβ. 1227). Για τη χρονολόγηση βλ. Κ. Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος. Συμβολή στην έρευνα του βίου και του συγγραφικού έργου του* [Ιστορικές Μονογραφίες 6], Αθήνα 1988, 227, 236 (στο εξής Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*). Πρβλ. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Η χρονολόγηση επιστολών και εγγράφων του Ιωάννη Αποκαύκου, *Εγνατία* 4 (1993-1994) 152 [= *Βυζάντιο, 13ος αιώνας. Από την κατάρρευση στην ανασυγκρότηση. Κράτος της Ηπείρου – Αυτοκρατορία της Θεσσαλονίκης*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 2016, IX]. Για αιτήματα δανεισμού υποζυγίων μέσα από τις επιστολές βλ. Κ. Μαυρομάτη, *Περιβάλλον, άνθρωπος και κοινωνία. Η μαρτυρία των επιστολών (12ος-15ος αι.)* (υπό έκδοση).

και μελισσοκομικές μονάδες (*μελισσοουργεία*) που λειτουργούσαν σε συγκεκριμένες περιοχές του μακεδονικού χώρου, ενώ είναι ποικίλες οι πληροφορίες για τη μελισσοκομική δραστηριότητα των μοναστηριών του Άθω και των εξαρτημένων χωρικών⁴⁶. Η μελισσοκομία, κλάδος με σημαντική συμβολή στην οικονομία και στο αγροτικό εισόδημα, είτε ως κύρια είτε ως δευτερεύουσα απασχόληση, φαίνεται ότι ακολούθησε αναπτυξιακή πορεία στους χώρους ιδιοκτησίας των μονών. Τα στοιχεία από τα έγγραφα αναδεικνύουν τη Χαλκδική ως χώρο με ιδιαίτερα αυξημένο μελισσοκομικό ενδιαφέρον⁴⁷, ενώ από τις επιστολές πιστοποιείται η διατήρηση της παραγωγής του φημισμένου κατά την αρχαιότητα μελιού της Αττικής στις μονές και στη διάρκεια του Μεσαίωνα⁴⁸.

Εξίσου σημαντική παραγωγική δραστηριότητα η αλιεία αποτυπώνεται σε αυτοκρατορικά έγγραφα που καταγράφουν χώρους αλιείας και *βιβάρια* (περιφραγμένους χώρους ιχθυοτροφείας⁴⁹), αναφέρουν το φορολογικό καθεστώς των αλιείων, π.χ. τους φόρους άσκησης αλιείας, της *τριτομοιρίας* και της *άλιευτικής*, καθώς και την υποχρέωση απόδοσης μεριδίου των αλιευμάτων ανάλογα με το προϊόν της αλιείας (*τὰς τρεις μερίδας*)⁵⁰. Την ιδιαίτερη ανάπτυξη που γνώρισε η αλιεία δείχνει η ποικιλία των όρων που αναφέρονται σε φόρους, τέλη χρήσης ή παραχωρήσεις αλιευτικών θέσεων (*στασειδίων αλιευτικών*⁵¹, *στασίων*⁵²), εγκαταστάσεων (*άλιοτόπια*, *σκάλαι*⁵³, *βιβάρια*⁵⁴) και διατήρησης σκαφών (*ἀγγάρια*, *γρίποι*, *μονόζυλα*)⁵⁵. Από τη μελέτη των εγγράφων, αλιευτικές θέσεις διαπιστώνονται κατά κύριο λόγο σε κλειστά ιχθυοτρόφα ύδατα, όπως οι λίμνες και τα ποτάμια της Μακεδονίας καθώς και σε σημεία πλησίον λιμενικών εγκαταστάσεων.

Επίσης, σε ορισμένα έγγραφα παροχής προνομίων προβλέπονται απαλλαγές από εξειδικευμένα αλιευτικά τέλη, όπως ο φόρος της *κογχύλης*, ακριβό μαλάκιο με χρήσεις

⁴⁶ Πρωτάτο, αρ. 5, σ.196.54-55 (942-943). Ξενοφώντας, αρ. 4.31 (1300): *μελισσοουργίον τὸ ὀνομαζόμενον Τζεμψόν*. Κριαράς, *Λεξικό* I, 26 (λ. *μελισσοουργίον*). Γερμανίδου, *Μελίρρυτος*, 201. Κατάλογοι των παροίκων της μονής Μεγίστης Λαύρας στην Ιερισσό, γύρω στο 1300 (Λαύρας II, αρ. 91, σ. 98-116), καταδεικνύουν ότι οι πάροικοι διατηρούσαν κατά μέσο όρο δύο κυψέλες, αν και μία οικογένεια διατηρούσε 60. Σύμφωνα με τον Lefort (Αγροτική οικονομία, 399-400), το 14% διατηρούσε περίπου 14 κυψέλες. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, 258. Λαΐου, *Αγροτική οικονομία*, 516-517.

⁴⁷ Για τη μελισσοκομία στη Χαλκδική βλ. Παπάγγελος, *ὄπ.π.* υπ. 20. Γερμανίδου, *Μελίρρυτος*, 29-31, 37-39.

⁴⁸ Χωνιάτης, *Επ.* 156.8-16 (1210, σχ. Κολουου, 138*-139*). Για το μέλι της Αττικής βλ. Γερμανίδου, *Μελίρρυτος*, 89-93. Για το θέμα βλ. αναλυτικά Κ. Μαυρομάτη, *Οι κατηχήσεις του Μιχαήλ Χωνιάτη. Χρονολόγηση και ιστορική προσέγγιση*, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 20 (2010), 50-51 (στο εξής Μαυρομάτη, *Κατηχήσεις*).

⁴⁹ Ξενοφώντας, αρ. 1, σ. 73.31-37 (1089). J.W. Nesbitt – A. Kazhdan, *Vivarion*, στο *ODB*, 2182. Lefort, *Αγροτική οικονομία*, 421-422. Για τις τεχνικές αλιείας βλ. Dagron, *Αστική οικονομία*, 135-137, 175, 182. Ragia, *Circulation*, 450-451. Anagnostakis – Leontsini, *Fishing*.

⁵⁰ Ιβήρων I, αρ. 9.88-90 (995). Λαύρας II, αρ. 109, σ. 233.36 (1321)· αρ. 104, σ. 170.28-30, όπου αποδίδεται 300 υπέρπυρα φόρο για τους αλιείς του Στρυμονικού Κόλπου (1317). Dagron, *Poissons*, 67. Gounaridis, *La pêche*, 266.

⁵¹ Λαύρας III, αρ. 158.1-3, 6-9 (1405)· Λαύρας I, *App* II (αρ. 176), στ. 82-84 (άδηλης χρονολογίας).

⁵² Βλ. ενδεικτικά παροχή αλιευτικών δικαιωμάτων στις Σέρρες. Λαύρας III, αρ. 142.8-10 (1365).

⁵³ Ενδεικτικά βλ. Δοχειαρίου, αρ. 53.61-63 (1409).

⁵⁴ Βλ. ενδεικτικά δωρεά μισού *βιβαρίου*. Λαύρας III, αρ. 174.5-6 (1496).

⁵⁵ Dagron, *Poissons*, 60, 66. Gounaridis, *La pêche*, 268. Καραγιαννόπουλος, *Λεξικό* Α', 95 (λ. *άλιοτόπιον*), 61 (λ. *ἀγγάριον*). Lefort, *Αγροτική οικονομία*, 421-422. Για την περιουσία της μονής σε πλοία βλ. Smyrlis, *La fortune*, 106-116, 126.

στη βαφική και στην παραγωγή πορφύρας⁵⁶. Από τις επιστολές πληροφορούμαστε ότι βρίσκεται άφθονο στην κεντρική και ανατολική Μεσόγειο και ιδιαίτερα στις αττικές ακτές και αλιευόταν με πλοιάρια, προερχόμενα από την Αττική, την Κέα, τον Εύριπο (Χαλκίδα) ή την Κάρυστο. Μάλιστα, το επάγγελμα του *κογχυλαρίου* γνώρισε σημαντική άνθηση στην Αθήνα, όπου βρισκόταν ομώνυμη συνοικία στα νότια της Ακρόπολης⁵⁷.

Οι μονές αιτούνταν και λάμβαναν προνόμια και για την κατοχή και χρήση αλιευτικών εγκαταστάσεων, ωστόσο το κράτος διατηρούσε τα δικαιώματά του σε σημαντικούς αλιευτικούς τόπους. Για παράδειγμα, σειρά εγγράφων παραχωρεί δικαιώματα στη μονή Χιλανδαρίου στο χωριό του Σταυρού στον Βαρδάρη (*όψαρατίκιον*, πιθανόν αλιευτικός τόπος), όμως σε μία περίπτωση ο αυτοκράτορας δηλώνει επισταμμένα ότι διατηρεί την κατοχή περάσματος (*πόρος*), που εκλαμβάνεται ως *δημοσιακὸ καὶ κοινὸ*, αρνούμενος προφανώς την ικανοποίηση σχετικού αιτήματος εκπροσώπων της μονής⁵⁸.

Για την εκτροφή πτηνών οι αναφορές των εγγράφων είναι φειδωλές καθώς εντοπίζονται σε μικρά νοικοκυριά των χωρικών⁵⁹. Ωστόσο, ορισμένα χρυσόβουλα καταδεικνύουν τις δυνατότητες εκτροφής ακόμη και σπανιότερων ειδών και προβλέπουν το αντίστοιχο φορολογικό καθεστώς. Τα έγγραφα αυτά κάνουν λόγο για γνωστά οικόσιτα πουλερικά και σπανιότερα είδη (χήνες, πάπιες, περιστέρια, πέρδικες, παγώνια, γερανοί, κύκνους, φασιανούς και άγριες όρνιθες), που εκτρέφονταν σε μεγαλύτερα αγροκτήματα⁶⁰.

Οι μαρτυρίες για την πανίδα του δάσους προβάλλουν εικόνα υψηλής βιοποικιλότητας, που προσέφερε σημαντικά στην καθημερινή διατροφή, αλλά κάλυπτε πολλές ακόμη ανάγκες (π.χ. γούνες, δέρματα) και συμπλήρωνε το εισόδημα των χαμηλότερων κοινωνικών ομάδων. Ευάριθμα έγγραφα προσφέρουν μνείες σχετικά με την προσφιλή αυτή ασχολία των Βυζαντινών⁶¹. Τα κείμενα αυτά περιορίζονται στην πρόβλεψη απαλλαγών των παροίκων από υποχρεώσεις σε είδος (*άγγαρεῖαι τοῦ δημοσίου*)⁶², οι οποίες συνδέονταν με το κυνήγι που διοργάνωναν αριστοκράτες και ο αυτοκράτορας, όπως η υποχρέωση απόδοσης τροφής για κυνηγετικά γεράκια, αιλουροειδή⁶³ και

⁵⁶ Βατοπεδίου, αρ. 10, σ. 113, 46 (1080). Για τους αλιείς και την κογχύλη ως έκτακτο φόρο βλ. Οικονομίδης, Ο ρόλος, 177. Ragia, Circulation, 452.

⁵⁷ Χωνιάτης, Επ. 135.9-12 (άδηλης χρονολογίας). Επ. 9.15-19 (περ. 1183). Πρβλ. Μαυρομμάτη, Κατηχήσεις, 51-52. Για τους κογχυλαρίους βλ. Μ. Καζανάκη-Λάππα, Μεσαιωνική Αθήνα, στο *Οικονομική Ιστορία Β'*, 392, 394. Ragia, Circulation, 452.

⁵⁸ Χιλανδαρίου, αρ. 38, σ. 248.1-7 (1318). αρ. 42.53-55, 100-101 (1319). Για τις αλιευτικές εγκαταστάσεις και την ιδιοκτησία του βυθού βλ. Dagron, Poissons, 422. Για την μοναστηριακή ιδιοκτησία στη Θεσσαλονίκη βλ. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, 368-369. Λαΐου, Αγροτική οικονομία, 516-517, 551. Smyrlis, *La fortune*, 209.

⁵⁹ Χρόνη-Βακαλοπούλου, Αναφορές, 281-321. Λεοντσίνη, Οικόσιτα, 285-317.

⁶⁰ Βατοπεδίου, αρ. 10, σ. 113, 44-46 (1080). Χρόνη-Βακαλοπούλου, Αναφορές, 284-301. Λεοντσίνη, Οικόσιτα, 311-312. Kroll, Animals, 101-102. Για τα ζώα αυτά βλ. και Μ. Mackinnon, Fauna of the ancient Mediterranean world, στο *Animals*, 222-224 (στο εξής Mackinnon, Fauna).

⁶¹ Για τα θηράματα βλ. Κουκουλές, *BBII* 5, 395 κ.ε. Kroll, Animals, 99-101. Σινάκος, Το κυνήγι, 71-83. Για τη συνεισφορά του κυνηγιού στη διατροφή κατά την αρχαιότητα στην Ανατολική Μεσόγειο μέσα από ζωοαρχαιολογικά κατάλοιπα καθώς και ποικίλες συμβολιστικές προεκτάσεις βλ. Μ. Mackinnon, Hunting, στο *Animals*, 254-266. Του ίδιου, Fauna, 206-208, 210-211.

⁶² Για τέτοιες αναγκαστικές αποδόσεις βλ. παρακάτω υπ. 70.

⁶³ Βατοπεδίου, αρ. 10, σ. 113. 64-66 (1080). Γενικά για τα ζώα αυτά βλ. N. Ševčenko, Wild animals in the Byzantine park στο A. Littlewood – H. Maguire – J. Wolschke-Bulmahn (επιμ.), *Byzantine garden culture*, Washington, D.C. 2002, 71 (στο εξής Ševčenko, Wild animals). N. Nicholas, A conundrum of cats: Pards and their relatives in Byzantium, *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 40 (1999), 253-298. A.

σκύλους⁶⁴. Γίνεται επίσης λόγος για φοροαπαλλαγή από την εμπορική διακίνηση δερμάτων, όπως τὰ ἀλώπια⁶⁵, επιβάρυνση επί των δερμάτων θηρευόμενων αλεπούδων, οι οποίες συλλάμβανονταν πλησίον αγροτικών και δασικών εκτάσεων. Πληθέστερες μνείες λαμβάνουμε από τις επιστολές και άλλα έργα της εποχής, στα οποία περιγράφεται η οργάνωση κυνηγιού από τον αυτοκράτορα, όταν βρέθηκε σε χώρους κατάλληλους για κυνήγι, εκτός Κωνσταντινουπόλεως⁶⁶. Υπάρχουν επίσης έμμεσες αναφορές για θηράματα που αποστέλλονταν ως δώρα μαζί με τις επιστολές ή για προϊόντα, όπως οι γούνες αλεπούς που αιτούνταν μεταξύ τους οι αλληλογράφοι⁶⁷.

2. Η οργάνωση της παραγωγής

Οι φόροι επί της εκτροφής ζώων αποτέλεσαν κύρια πηγή εισοδήματος του κράτους και των γαιοκτημόνων μέσω των εξαρτημένων από αυτούς αγροτών. Οι ιδιοκτήτες καλλιεργητές ή νομείς γης ήταν υποκείμενοι στον τακτικό βασικό έγγειο φόρο (ή τέλος) προς το κράτος (τὸ δημόσιον τέλος) καθώς και σε έκτακτους φόρους ή/και τέλη (ἐπήρειαι), που περιλάμβαναν τα ζώα της κατοχής τους⁶⁸. Οι μονές έδειχναν ενδιαφέρον για το ζωικό κεφάλαιο και απευθύνονταν στον αυτοκράτορα προκειμένου να λάβουν προνομιακές φορολογικές απαλλαγές (ἐξκουσίαι) από τακτικές και έκτακτες φορολογικές επιβαρύνσεις για τα ζώα της ιδιοκτησίας τους⁶⁹. Από το σύνολο των εγγράφων μαρτυρείται ότι οι παραχωρούμενες απαλλαγές απευθύνονταν κυρίως στις μονές παρά

Papagiannaki, Experiencing the exotic: Cheetahs in medieval Byzantium στο T. Papacostas – M. Parani (επιμ.), *Glimpses of Byzantium in honour of Marlia Mundell Mango* [Studies in Byzantine History and Civilization 11], Turnhout 2017, 223-260. Για το κυνήγι με τη βοήθεια άγριων ζώων βλ. Σινάκος, Κυνήγι, 72-73. Για πτηνά ως θηράματα βλ. Χρόνη-Βακαλοπούλου, Αναφορές, 301-303.

⁶⁴ Βατοπεδίου, αρ. 10, σ. 113, 43 (1080). Για τα τους σκύλους βλ. Κουκουλές, *BBII* 5, 317-319, 394-395. Αρ. Karpozilos – A. Cutler, Dogs, στο *ODB*, 644. Για τον λαγωνικό και άλλα είδη σκύλων βλ. Αναγνωστάκης – Παπαμαστοράκης, *Αγραυλοῦντες*, 228-229. A. Rhoby, Hunde in Byzanz, στο J. Drauschke – E. Kislinger – K. Kührtreiber – T. Kührtreiber – G. Scharrer-Liška – T. Vida (επιμ.), *Lebenswelten Zwischen Archäologie und Geschichte Festschrift für Falko Daim zu Seinem 65 Geburtstag*, [Sonderdruck Monographien des RGZM 150], Mainz 2018, 811-813. Για το νομικό καθεστώς σχετικά με τους ποιμενικούς σκύλους βλ. Τρωιάνος – Λιαμαρκόπουλος, Τα ζώα, 435-452. Για τη σημειολογία του ζώου βλ. Schmidt όπ. υπ. 26.

⁶⁵ Ιβήρων, αρ. 58, σ. 91.42-43 (1259). Lefort, Αγροτική οικονομία, 421-422. Καραγιαννόπουλος, *Λεξικό Α΄*, 100-101 (λ. ἀλώπια). Σινάκος, Κυνήγι, 82.

⁶⁶ Για κυνήγι του Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγου και Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου στη Λήμνο βλ. Σίλβεστρος Συρόπουλος (περ. 1400-περ. 1465), έκδ. V. Laurent, *Les «Mémoires» du grand ecclésiarque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438-1439)*, Paris 1971, XI 19, σ. 540.5-542.1 (1439-40 terminus ante quem) (στο εξής Συρόπουλος). Κυδώνης, Επ. 401*.12-21 (1389-1390). Πρβλ. F. Tinnefeld, *Die Briefe des Demetrios Kydones. Themen und literarische Form* [Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 11], Wiesbaden 2010, 161-162. Πρβλ. P. Hatlie, Life and artistry in the 'publication' of Demetrius Kydones' letter collection, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 37 (1996), 86-87. Για το κυνήγι ως στρατιωτική άσκηση βλ. Ν. Κανελλόπουλος, Περί της στρατιωτικής εκγύμνασης και εκπαίδευσης στο Βυζάντιο κατά την ύστερη περίοδο (1204-1453), *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 22 (2012) 163-167.

⁶⁷ Απόκαυκος (έκδ. Bees) 76.15-18. Κ. Μαυρομμάτη, Όψεις του φυσικού περιβάλλοντος της περιοχής Ναυπακτίας με βάση τον Ιωάννη Απόκαυκο (αρχές 13ου αι.), στο Ιερά Μητρόπολις Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου – Δήμος Ναυπακτίας – Εταιρεία Ναυπακτιακών Μελετών (επιμ.), *Πρακτικά διημερίδας Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Ναυπακτία: Ιστορία και τέχνη (Ναύπακτος, 22-23 Φεβρουαρίου 2014)* [Ναυπακτιακά 18 (2014-2015)], 240-241 (στο εξής Μαυρομμάτη, Ναυπακτία).

⁶⁸ Κατσώνη – Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Λεξικό Β΄*, 58-60 (λ. δημόσιον, δημόσια). Αναλυτικότερα βλ. Οικονομίδης, Ο ρόλος, 174-175, 220-222.

⁶⁹ Kaplan, *Hommes*, 375-376, 553-558. Lefort, Αγροτική οικονομία, 387. Γερολυμάτου, Κτηνοτροφία, 421-434. Παπάγγελος, Κτηνοτροφία, 457-458. Bartusis, *Land*, 68-69, 77-79, 387-394.

τους παροίκους τους, οι οποίοι, όπως σημειώθηκε, ήταν κατά καιρούς επιπλέον υπόχρεοι σε αναγκαστικές παροχές υπηρεσιών διαφόρων ειδών και ζώων (*άγγαρεια*)⁷⁰.

Μεταξύ των φόρων για τα ζώα ήταν το *έννόμιον* (*προβατοεννόμιον, μελισσοεννόμιον, χοιρονόμιον, χοιροπρόβατον*), χρηματική δόση για το δικαίωμα χρήσης χώρων εκτροφής και βοσκοτόπων, το οποίο από τον 11ο αι. και εξής αφορά αποκλειστικά σε ζώα, το *δέκατον* (*χοιροδεκατεία, προβατοχοιροδεκατεία*) ως ποσοστό του 1/10 επί των ζώων και το *άερικόν*, το οποίο μεταξύ 10ου και 12ου αι. επιβαλλόταν επί του συνόλου των ζώων μιας κοινότητας και ανήκε στα φορολογικά βάρη που επωμίζονταν τα μέλη της⁷¹. Ο φόρος για τα ζώα των παροίκων που καταγράφεται στα έγγραφα είναι εν μέρει δηλωτικός της κτηνοτροφικής συγκέντρωσης σε έναν οικισμό, αν και τα στοιχεία δεν μπορούν να είναι ακριβή λόγω του διαφορούμενου όρου *ζεγάριον*, που, όπως αναφέρθηκε, μπορεί να αφορά τόσο στη γη όσο και στα ζώα (βλ. πιο πάνω).

Η μικρο-μεσαία ιδιοκτησία λειτουργούσε στο πλαίσιο οικιστικών πυρήνων γεωργο-κτηνοτροφικού τύπου (*χωρία*) και είχε ως κύριο στόχο καταρχάς την αυτοκατανάλωση (*αυτάρκεια*) και στη συνέχεια την εμπορική αξιοποίηση του πλεονάσματος⁷². Σχεδόν όλες οι διαθέσιμες βυζαντινές πηγές αποκαλύπτουν την κυριαρχία της μικρής μονάδας του χωριού στην οικονομική ζωή, το οποίο αποτελείται από αγρότες σε μεγάλο βαθμό δεσμευμένους μεταξύ τους μέσω της φορολογίας και της χρήσης της γης⁷³. Όπως είναι φυσικό, η κτηνοτροφία του χωριού είναι ανάλογη της δημογραφικής έκτασης και της ποιότητας και διαθεσιμότητας των προσφερόμενων γαίων, που καθόριζαν τον τρόπο με τον οποίο οι γαίες μοιράζονται ανάμεσα στη γεωργία και την κτηνοτροφία⁷⁴.

Η μικρότερη παραγωγική μονάδα αυτών των οικιστικών χώρων υπήρξε η πυρηνική και η διευρυμένη οικογένεια. Οι αγροτοκτηνοτρόφοι μικροκαλλιεργητές, ελεύθεροι και από τον 9ο αι. κ.ε. ολοένα περισσότερο εξαρτημένοι σε μεγαλύτερους μοναστηριακούς ή κοσμικούς γαιοκτήμονες, εκμεταλλούνταν για την επιβίωσή τους μία μικρή έγγεια ιδιοκτησία σε συνδυασμό με λιγοστά οικόσιτα ζώα, εκτός κι αν ανήκαν στη φορολογική βαθμίδα των *άκτημόνων*, που δεν διέθεταν δηλαδή κανένα καματηρό ζώο⁷⁵. Για βοσκή εκμεταλλούνταν οικειαστά απορρίματα, τη γεωργική τους γη μετά τη συγκομιδή της καλλιέργειας, πλησιόχωρα ακαλλιέργητα μέρη και τόπους αγρανάπαυσης⁷⁶.

⁷⁰ Καραγιαννόπουλος, *Λεξικό Α'*, 53-56 (λ. *άγγαρεια*). Οικονομίδης, Ο ρόλος, 174-175, 223-225. Λαΐου, *Αγροτική οικονομία*, 527-528.

⁷¹ Κατσώνη – Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Λεξικό Β'*, 50-51 (λ. *δέκατον, δεκάτωσις*), 79-80 (λ. *τὸ δίκαιον*), 111-112 (λ. *εἰσφορὰ ὑπὲρ τῶν ζώων*), 167-168 (λ. *έννόμιον*). Οικονομίδης, *Fiscalité*, 75-76, 80-82. Του ίδιου, Ο ρόλος, 173-174, 181, 222-228.

⁷² Κοινές ήταν επίσης οι συναλλαγές ή ανταλλαγές. Λαΐου, *Αγροτική οικονομία*, 506. Αναλυτικότερα για το ιδανικό της αυτάρκειας βλ. Kaplan, *Hommes*, 500-519. Α. Λαΐου, *Οικονομική σκέψη και ιδεολογία, στο Οικονομική Ιστορία Γ'*, 333-339.

⁷³ Kaplan, *Hommes*, 95-110 Του ίδιου, *Population*, 153-157. Πρβλ. Lefort, *Αγροτική οικονομία*, 386-387, 438-446. Λαΐου, *Αγροτική οικονομία*, 503-505. Laiou – Morrisson, *Economy*, 13-14, 68-70, 94-119. J. Lefort – C. Morrisson – J. P. Sodini, *Les villages dans l'empire byzantine* [Réalités byzantines 11], Paris 2005, 289-299 (= *Société rurale et histoire du paysage à Byzance* [Bilans de Recherche 1], Paris 2006, XX, 489-500).

⁷⁴ Σ. Ι. Ασδραχάς, *Ελληνική οικονομική ιστορία ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, τ. Α', Αθήνα 2003, 190, 199 (στο εξής Ασδραχάς, *Οικονομική ιστορία*). Horden – Purcell, *Μεσόγειος*, 267-268.

⁷⁵ Για τους *άκτημονες* ή *πεζούς* βλ. Kaplan, *Hommes*, 270-273. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, 247. Λαΐου, *Αγροτική οικονομία*, 524. Kaplan, *Population*, 155-156, 158. Οικονομίδης, *Fiscalité*, 70, 72, 74.

⁷⁶ Για τον ρόλο των ζώων στην καλλιέργεια του εδάφους μέσω της κοπριάς, καθώς και για τους νομικούς περιορισμούς ως προς την ελεύθερη χρήση ακαλλιέργητων εδαφών για βοσκή καθώς και την αγρανάπαυση

Το κτηνοτροφικό κεφάλαιο ενός μικρο-μεσαίου οικισμού και της περιοχής του αφορά συνήθως σε κοπάδια που δεν αριθμούν περισσότερα από λίγες μονάδες ή δεκάδες ζώων, συνήθως αιγών ή/και προβάτων. Σύμφωνα με τα έγγραφα, μία σημαντική περιουσία σε ζώα ενός εξαρτημένου αγρότη αποτελούνταν από ένα ζευγάρι βοοειδών, λίγα πρόβατα και έναν όνο (γαϊδούρι) για μεταφορές και μικρές εργασίες⁷⁷.

Ωστόσο, ορισμένα μοναστηριακά έγγραφα μαρτυρούν αρκετά ανεπτυγμένο ζωικό κεφάλαιο εξαρτώμενων αγροτών, η εκμετάλλευση του οποίου συνδέεται άμεσα με τις φυσικές προσόδους της έδρας τους και με τις, κατά παράδοση, ασκούμενες αγροτικές δραστηριότητες του χώρου αυτού. Ενδεικτικά παραδείγματα προσφέρουν τα χωριά στα πεδινά της Ανατολικής Χαλκιδικής και στην εύφορη κοιλάδα του Στρυμονικού κόλπου, με σημαντικά μεγέθη ζώων, γεγονός που προϋποθέτει κίνητρα επενδύσεων και ενίσχυσης της παραγωγικής δυναμικής των εξαρτώμενων αγροτών από τους ιδιοκτήτες γης⁷⁸. Σε ορισμένες χρονικές περιόδους πιστοποιείται μεγάλη κτηνοτροφία και συστηματική εκτροφή κοπαδιών που ανήκαν σε μοναστηριακά συγκροτήματα. Είναι γνωστό το παράδειγμα της περιουσίας της μονής Ξενοφώντος, στην οποία ανήκαν, το 1089, 14 ζευγάρια βόδια, 100 άλογα για εργασίες (*άλογα καματηρά και άργα*) μαζί με όνους, 130 βουβάλια, 150 αγελάδες και 2.000 αιγοπρόβατα, αριθμοί ασφαλώς εξαιρετικοί συγκριτικά με τα δεδομένα άλλων μονών την ίδια περίοδο, προβάλλει, ωστόσο, την κτηνοτροφική δυναμική των αθωνικών μονών ως μεγάλων γαιοκτημόνων⁷⁹.

Ως αποκλειστική ενασχόληση, η κατοχή σημαντικού αριθμού ζώων παρέχει πλεονεκτήματα σε σύγκριση με την ακίνητη ιδιοκτησία. Τα κοπάδια διαθέτουν γενικά μεγαλύτερη εμπορική αξία στην αγορά σε σύγκριση με τα γεωργικά προϊόντα. Επίσης, σε περιόδους ανασφάλειας είναι ευχερέστερη η εκποίηση μέρους του ζωικού κεφαλαίου, ενώ η διατήρηση ενός βασικού κτηνοτροφικού πυρήνα παρέχει ταχύτερες και μάλλον πιο ασφαλείς προοπτικές πολλαπλασιασμού και χωρίς σημαντικό κόστος⁸⁰. Επομένως, για

βλ. Lefort, *Αγροτική οικονομία*, 414-421, 425-426, 475. Πρβλ. Bryer, *Τα μέσα*, 183. Γενικά για την περιβαλλοντική σημασία της αγρανάπαυσης βλ. Horden – Purcell, *Μεσόγειος*, 121.

⁷⁷ Ενδεικτικά βλ. Δοχειαρίου, αρ. 60, σ. 307.1-6, 40-42· σ. 308.15-17 (α' τέτ. 15ου αι.). Για το μέσο ζωικό κεφάλαιο των αγροτών βλ. Lefort, *Αγροτική οικονομία*, 398-401.

⁷⁸ Συγκριτικά στοιχεία από καταγραφές φορολογικών καταλόγων (*πρακτικά*) του 1318 καταδεικνύουν ότι το μεγαλύτερο κοπάδι χοίρων μεταξύ περίπου 47 οικογενειών αποτελείται από 30 ζώα, ενώ το 1346 το μεγαλύτερο κοπάδι αιγοπροβάτων μεταξύ περίπου 26 οικογενειών αποτελείται από 40 αίγες. Ενδεικτικά βλ. Εσφιγμένου, αρ. 8, σ. 70.23, 33-34, σ. 71.6-7 (1300);· αρ. 14, σ. 102.37 (1318);· αρ. 16.39-40 (1346). Για τα θέματα αυτά βλ. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, 244-248, 251-254, 258. Λαΐου, *Αγροτική οικονομία*, 533-536, 545-546. Παπάγγελος, *Κτηνοτροφία*, 461-464. Για την παραγωγή στην περιοχή του Στρυμόνα βλ. Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Αγροτική οικονομία στην πεδιάδα του Στρυμόνα την εποχή των Παλαιολόγων*, στο *Η Νιγρίτα – Η Βισαλτία δια μέσου της Ιστορίας. Πρακτικά Β' επιστημονικού συμποσίου, Νιγρίτα 17-20 Οκτωβρίου 1996, Δήμος Νιγρίτας*, Θεσσαλονίκη 2000, 467-475.

⁷⁹ Ξενοφώντος, αρ. 1, σ. 73.161-166 (1089). Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, 250 και για το μέγεθος κοπαδιών των γαιοκτημόνων σσ. 249-251. Πρβλ. Lefort, *Αγροτική οικονομία*, 424. Για την περιουσία της μονής βλ. Smyrlis, *La fortune*, 124-126 και για την περιουσία των μονών Ιβήρων και Μεγίστης Λαύρας σσ. 47-48, 52-55.

⁸⁰ Lefort, *Αγροτική οικονομία*, 451-452. Γερολυμάτου, *Κτηνοτροφία*, 431-432. Για άλλες περιοχές βλ. Bryer, *Τα μέσα*, 183. Για τη διαχρονική πρακτική της «αποταμίευσης» σε κτηνοτροφικά ζώα από μικρά νοικοκυριά ως ένα είδος ασφάλειας σε περιόδους κρίσης βλ. P. Halstead, *The economy has a normal surplus: economic stability and social change among early farming communities of Thessaly, Greece*, στο P. Halstead – J. O'Shea (επίμ.), *Bad year economics. Cultural responses to risk and uncertainty*, Cambridge 1989, 73-74. Του ίδιου, *Banking on livestock: indirect storage in Greek agriculture*, *Bulletin on Sumerian Agriculture* 7 (1993), 57-86.

κοσμικούς και εκκλησιαστικούς γαιοκτήμονες η κατοχή ζώων ως περιουσία αποτελούσε επιπλέον ένα είδος εξασφάλισης σε περίπτωση κρίσης και φυσικών καταστροφών που μπορούσαν να πλήξουν τη γεωργία. Παρόλο που το πλεόνασμα των εσόδων έναντι του κόστους κατοχής και διατήρησης ζώων δεν είναι σαφές, η εντύπωση που δημιουργείται είναι ότι, αν δεν συντρέχουν σοβαροί λόγοι, τα ζώα αποτελούν αποδοτικότερη ενασχόληση σε σχέση με τη γεωργία για τον επιπρόσθετο λόγο ότι παρήγαν ποικιλία πρώτων υλών που τροφοδοτούσαν δευτερογενείς κλάδους και απέφεραν σημαντικά κέρδη από την εμπορική διαχείριση των προϊόντων.

Βέβαια, η διατήρηση κοπαδιών απαιτεί εξειδικευμένα και διαθέσιμα εργατικά χέρια, ενώ τα κοπάδια είναι ιδιαίτερα ευάλωτα όχι μόνο κατά τη διάρκεια των εποχικών μεταφορών, αλλά κυρίως από την κακοκαιρία, τις επιζωοτίες, τη ληστεία και τις πολεμικές συγκρούσεις. Μία χαρακτηριστική περίπτωση ζωοφθορίας βοοειδών στη Ναύπακτο, στις αρχές του 13ου αι., περιγράφει με λεπτομέρεια το κόστος της καταστροφής για την αγροτική ζωή και την απειλή από τον κίνδυνο επιδημίας⁸¹. Επίσης, η μεταφορά κοπαδιών για πώληση ή εμπορική εκμετάλλευση ενέχει κινδύνους και προϋποθέτει καλή γνώση της διαδικασίας, των διαδρομών μετακίνησης και των σταθμών παραμονής για εφοδιασμό, βοσκή και διανυκτέρευση των ζώων⁸². Ακριβώς για την αποσόβηση των κινδύνων που διέτρεχαν τα μεγάλα κοπάδια αιγοπροβάτων και βοοειδών των μονών, σε περιόδους κρίσης υπήρχε πρόβλεψη για τη μεταφορά τους εντός του Αγίου Όρους για προστασία⁸³.

Στα έγγραφα αποκαλύπτεται ένα εκτεταμένο κτηνοτροφικό δίκτυο εγκατεστημένης (εδραίας ή εντοπισμένης) και διακινούμενης (εκτατικής-ποιμενικής) κτηνοτροφίας, που είναι αδιαχώριστα συνδεδεμένη με την καλλιέργεια της γης στους χώρους ιδιοκτησίας των αγιορίτικων μονών. Οι κτηνοτρόφοι βασίζονται στους γεωργούς για την παροχή συμπληρωματικής διατροφής με ζωοτροφές, ενώ οι γεωργοί διατηρούσαν ζώα για την παραγωγή προϊόντων, για την εξασφάλιση της λίπανσης του εδάφους, για τις ανάγκες έλξης, τις μεταφορές και άλλες γεωργικές εργασίες. Στο πλαίσιο των κοινοτήτων του χωριού και σε χώρους εντατικής εκμετάλλευσης αναπτυσσόταν κτηνοτροφία μικρής κλίμακας, εφόσον τα ζώα παρέμεναν κοντά στα κτήματα. Οι γεωργοί αναλάμβαναν τη βοσκή όλων των ζώων μιας ομάδας ή ανέθεταν σε άλλους τη μετακίνηση μετρίων σε μέγεθος κοπαδιών σε κοντινά μέρη πρόσφορα τη βόσκησή τους⁸⁴. Μεγαλύτερα κοπάδια εκτρέφονται με σύστημα ημινομαδικής κτηνοτροφίας μικρών αποστάσεων (έξι μήνες στα βουνά, έξι στους κάμπους), το οποίο αποτελούσε γενικά την πιο συνηθισμένη μέθοδο ανάπτυξης του μοναστηριακού ζωϊκού κεφαλαίου. Για τις μετακινήσεις μεγάλων

⁸¹ Απόκαυκος (έκδ. Bees), Επ. 107.37-52 (μετά το 1218). Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 187-188. Μαυρομάτη, *Ναυπακτία*, 239-240.

⁸² Για περιπτώσεις τέτοιων μεταφορών ζώων στην πρωτεύουσα με τη χρήση εξειδικευμένων αντιπροσώπων βλ. A. Külzer, *Ostthrakien (Europe)* [Tabula Imperii Byzantini 12], Vienna 2008, 217-218.

⁸³ Πρωτάτο, αρ. 2, σ. 184.23-26 (908)· αρ. 5, σ.196.51-55 (942-945). Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, 209-210. Lefort, *Αγροτική οικονομία*, 399-400, 423.

⁸⁴ Για τη στενή σχέση της γεωργίας με την κτηνοτροφία καθώς και για τον αριθμό των ζώων του αγροτικού κλήρου βλ. Lefort, *Αγροτική οικονομία*, 381-382, 398-401, 407. Πρβλ. Morrisson – Sodini, *Έκτος*, 324. Λεοντίνη, Ποιμένες, 169 κ.ε. Πρβλ. Horden – Purcell, *Μεσόγειος*, 119, 121.

κοπαδιών σε πολύ μακρινές αποστάσεις που αφορούσε τη νομαδική κτηνοτροφία δεν διασώζονται πληροφορίες στα κείμενα που εξετάζουμε⁸⁵.

Υπάρχουν, ωστόσο, αρκετά στοιχεία για τις μετακινήσεις μικρότερων κοπαδιών. Η έντονη εσωτερική συνοχή των γεωργών με τους νομάδες κτηνοτρόφους αναφέρεται ρητά ή σκιαγραφείται έμμεσα στα έγγραφα. Οι κτηνοτρόφοι στηρίζονται από τους πεδινούς γεωργικούς χώρους, όπου βρίσκονταν οι χώροι φύλαξης των ζώων τους καλοκαιρινούς μήνες και μπορούσαν να εφοδιασθούν με ζωοτροφές. Παράλληλα, οι διακινούμενοι κτηνοτρόφοι συνεισφέρουν στη γεωργική οικονομία με γαλακτοκομικά και βιοτεχνικά προϊόντα και, επειδή έρχονται σε αμεσότερη επαφή με τις παραγωγικές δομές και την αγορά, προσφέρουν παράλληλα και το γεωργικό πλεόνασμα.

Η συμβίωση με τους αγρότες στους ίδιους οικιστικούς χώρους, αλλά και οι πολλαπλές περιπτώσεις εντάσεων, που καταγράφονται σε μοναστηριακά έγγραφα και δικαστικές αποφάσεις, υποδηλώνει την εσωτερική συνοχή της γεωργο-κτηνοτροφικής κοινότητας, τις σχέσεις εξάρτησης μέσω της αλληλοσυμπλήρωσης των αναγκών τους καθώς και τα μικρότερα ή μεγαλύτερα συστήματα κτηνοτροφίας που καθορίζονται από την μετακίνηση των κοπαδιών σε κοντινούς βοσκότοπους. Κυριότερα επισημαίνεται η τάση επέκτασης των κτηνοτροφικών ζωνών και των δραστηριοτήτων των κτηνοτροφικών πληθυσμών σε δάση ή θαμνότοπους, που υπογραμμίζει έμμεσα την εντατικοποίηση της παραγωγικής αυτής δραστηριότητας. Η εξάντληση των φυσικών πόρων με την υπερβόσκηση οδηγούσε συχνά στην ανάγκη ανεύρεσης νέων βοσκοτόπων, ενώ συγκρούσεις μεταξύ γεωργών και κτηνοτρόφων ή διαμάχες για την κατοχή και την οριοθέτηση των βοσκοτόπων υποδεικνύουν αντιλήψεις και πρακτικές που αφορούσαν την εκμετάλλευση του φυσικού περιβάλλοντος⁸⁶.

Σημαντικός παράγων που συνδεόταν με τη δραστηριότητα της κτηνοτροφίας και διαμόρφωσε την ορεινή και ημιορεινή βυζαντινή οικονομία ήταν οι εγκαταστάσεις των πληθυσμών που είχαν ως αποκλειστική απασχόληση την κτηνοτροφία, όπως οι Βλάχοι, Κουμάνοι κ.ά., οι οποίοι εντοπίζονται κυρίως, σε νομαδική και ημινομαδική κτηνοτροφία στον χώρο της Κεντρικής Μακεδονίας αλλά και της Αιτωλοακαρνανίας⁸⁷. Εξειδικευμένοι ποιμένες που προέρχονταν από αυτούς τους πληθυσμούς μισθώνονταν από τις μονές για την ποιίμανση των κοπαδιών και συνεισέφεραν με την εργατική τους δύναμη, παράλληλα με ντόπιους έμμισθους κτηνοτρόφους (ποιμένες ή βούκολοι)⁸⁸.

⁸⁵ Αναλυτικά βλ. Horden – Purcell, *Μεσόγειος*, 116-121, 265, 298. Για τα μεγέθη των κοπαδιών μέσα από ζωοαρχαιολογικά κατάλοιπα βλ. Bryer, Τα μέσα, 184-185. Laiou – Morrisson, *Economy*, 31-32. Kroll, *Animals*, 94 κ.ε.

⁸⁶ Για τέτοιες περιπτώσεις μέσα από το υλικό της βάσης βλ. παρακάτω υπ. 91, 92, 93.

⁸⁷ Για τους πληθυσμούς αυτούς βλ. Ν. Γ. Ζιάγκος, *Φεουδαρχική Ήπειρος και Δεσποτάτο της Ελλάδας. Συμβολή στο Νέο Ελληνισμό*, Αθήνα 1974, 54-57, 232 κ.ε. Α. Ι. Koukoudis, *The Vlachs, metropolis and diaspora* (μετ. D. Whitehouse), Θεσσαλονίκη 2003, 83-91. Ασδραχάς, *Οικονομική ιστορία*, 193-194. Φ. Δασούλας, Οι μεσαιωνικές κοινωνίες των Βλάχων, *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 16 (2005-2014) 9-22.

⁸⁸ Πρωτάτο, αρ. 1, σ. 180.13-18 (883). Κουκουλές, *ΒΒΠ* 5, 311. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, 256-257. Lefort, *Αγροτική οικονομία*, 397, 399, 424-425. Λεοντσίνη, *Ποιμένες*, 170-172. Στ. Λαμπάκης, *Απάνθισμα περί αμνοεριφίων και άλλα συναφή αγροτοποιομενικά, στο Ζώα και Περιβάλλον*, 64-69. Bartusis, *Land*, 50-55.

Χειμερινοί και θερινοί βοσκότοποι (συχνά ως *χειμαδιά* ή *χειμαδεΐα* και *πλανηται* ή *πλανηναί* αντίστοιχα)⁸⁹ αποτέλεσαν περιουσιακό στοιχείο, από την μίσθωση του οποίου επωφελούντο οι μεγάλοι γαιοκτήμονες και το κράτος μέσω της εισπραξης φόρων διαχείμασης, παραθερισμού και σταυλισμού των ζώων. Αυτοκρατορικά έγγραφα παραχωρούν δικαιώματα χρήσης βοσκοτόπων, απαλλάσσουν από τέλη (*έξκουσία*) ή οριοθετούν τους χώρους αυτούς⁹⁰. Δικαστικά έγγραφα εστιάζουν σε θέματα νομής και κατοχής βοσκοτόπων και αποφαίνονται σε περιπτώσεις αυθαιρεσίας και διενέξεων μεταξύ ντόπιων και μονών, επιβάλλοντας ή προβλέποντας αποζημιώσεις⁹¹. Περιπτώσεις καταπατήσεων ή κατάχρησης, συνήθως βαλανηφόρων περιοχών για την τροφή χοίρων, που καταγράφονται σε έγγραφα, παρέχουν στοιχεία για την οικονομική αξία των χώρων βοσκής, το ιδιοκτησιακό τους καθεστώς⁹², αλλά και τους τρόπους χρήσης κοινών αγαθών, όπως το νερό⁹³. Επίσης, ιδιωτικές, συμβολαιογραφικού τύπου πράξεις, συνηθέστερα μεταξύ μονών, παρέχουν το δικαίωμα βελτιώσεων σε αναξιοποίητους αγροτικούς χώρους, καθορίζουν τους όρους χρήσης και παραχωρούν δικαιώματα εγκατάστασης γεωργικών ζώων⁹⁴.

Το νομικό και φορολογικό καθεστώς της χρήσης βοσκήσιμων εκτάσεων υποδηλώνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους χώρους αυτούς. Για τη χρήση τους απαιτούνταν επιπλέον, η καταβολή τελών σταβλισμού (*μανδριατικών*), που αφορούσε είτε καταλύματα, χώροι που μαρτυρούνται στα έγγραφα, είτε πιο οργανωμένες κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις, για

⁸⁹ Βλ. και τον όρο *δημοσιακή πλανηνή*, που αφορά τους βοσκότοπους του κράτους, Χιλανδαρίου, αρ. 42.81 (1319). Kaplan, *Hommes*, 74-77, 132-133. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, 253-258. Lefort, *Αγροτική οικονομία*, 419, 422-426. Λαΐου, *Αγροτική οικονομία*, 516-517. Bryer, *Τα μέσα*, 183-184, 186 (για την ονομασία *παρχάρια*). Kaplan, *L'activité pastorale*, 415-416. K. Smyrlis, *Settlement and environment in Halkidiki, ninth to fifteenth century AD* στο *Mines, olives and monasteries*, 119 (στο εξής Smyrlis, *Settlement*). Popović, *Les Balkans*, 671-672.

⁹⁰ Ενδεικτικά βλ. Δοχειαρίου, αρ. 9. 38-42, 55-58 (1280/81). Λαύρας II, αρ. 114.1-6 (1324). Βατοπεδίου, αρ. 68.72-75 (1329), αρ. 38.16-18 (1305).

⁹¹ Παπάγγελος, *Κτηνοτροφία*, 457-460. Για την περιοδική μετακίνηση και τις διαμάχες για την καταπάτηση χώρων βοσκής βλ. Lefort, *Αγροτική οικονομία*, 423. Bryer, *Τα μέσα*, 183-184. Kaplan, *L'activité pastorale*, 415-416. Γερολυμάτου, *Κτηνοτροφία*, 422-426. Horden – Purcell, *Μεσόγειος*, 267-268. Περιπτώσεις ζωοκλοπής δεν μαρτυρούνται στα έγγραφα, ωστόσο αποτελούσαν συχνές περιπτώσεις. Για τη ζωοκλοπή βλ. L. Bénou, *Les apélates: bandits, soldats, héros. De la réalité à la légende*, στο M. Theres Fögen (επιμ.), *Études balkaniques – Cahiers Pierre Bélon* 7 (2000), 25-36. Της ίδιας, *Les apélates: Des rebelles ou des malfaiteurs? Ordnung und Aufruhr im Mittelalter. Historische und juristische Studien zur Rebellion* [Jus Commune, Studien zur Europäischen Rechtsgeschichte 70], Frankfurt am Main 1995, 289-299.

⁹² Πρωτάτο, αρ. 2, σ. 184.23-26 (908). Ιβήρων I, αρ. 9, 33-35, 73-75, 83-85 (995). Λαύρας II, αρ. 78.6-10 (1285). Πρβλ. Απόκανκος (έκδ. Bees), *Επ. 18.10-12* (1228). Απόκανκος, έκδ. S. Pétridès, *Jean Apokaukos. Lettres et autres documents inédits*, *Izvestija Russkago Archeologiceskago Instituta v Konstantinopole* 14 (1909), 6.2-7, 10-16 (στο εξής έκδ. Pétridès). Λαμπρόπουλος, *Απόκανκος*, 282-284, 289. Τ. Μανιάτη-Κοκκίνη, *Μαρτυρία Ιωάννου Ναυπάκτου του Αποκαύκου για την κοινωνία του ΙΓ΄ αιώνα. Δύο υποθέσεις φόνου*, στο Νομαρχία Αιτωλοακαρνανίας – Υπουργείο Πολιτισμού – ΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (επιμ.), *Πρακτικά Α΄ αρχαιολογικού και ιστορικού συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο, 21-22-23 Οκτωβρίου 1988, Αιτωλοακαρνανία 1991*, Αγρίνιο 1991, 297-306. Τρωιάνος – Λιαμαρκόπουλος, *Τα ζώα*, 435-452. Μαυρομάτη, *Ναυπακτία*, 230-231, 241. Ασωνίτης – Συγκέλλου, *Αμβρακικός*, 75.

⁹³ Βατοπεδίου III, αρ. 204, σ. 250.39-44 (1414), όπου μνημονεύεται περίπτωση διένεξης στην περιοχή του Λαγκαδά Θεσσαλονίκης, επειδή τα ζώα μετοχίου της μονής Βατοπεδίου μόλυναν το νερό, καθιστώντας το ακατάλληλο για χρήση από τους χωρικούς.

⁹⁴ Ενδ. Δοχειαρίου αρ. 59.49-50 (1414). Για τις δυνατότητες βελτιώσεων βλ. και Lefort, *Αγροτική οικονομία*, 416. Λαΐου, *Αγροτική οικονομία*, 551-552. Bartusis, *Land*, 409-416.

τις οποίες δε γίνονται αναλυτικότερες αναφορές. Επίσης, τέλη καταβάλλονταν στους ιδιοκτήτες ή στο κράτος, στην περίπτωση των δημόσιων βοσκοτόπων, για την παραμονή και διακίνηση των ζώων, καθώς και για το δικαίωμα ποιίμανσης των κοπαδιών (*έννόμιον*)⁹⁵.

Η ορολογία που χρησιμοποιείται για τον καθορισμό βοσκήσιμων γαιών (συχνά ως *νομαδιαίοι τόποι* και *όρεινά* ή *τραχηνά τοπία, νομαί, λιβάδια*)⁹⁶ αποκαλύπτει το είδος της προσφερόμενης γης, με τις χορτόφυτες εκτάσεις να υπερτερούν ποιοτικά⁹⁷. Βοσκήσιμες γαίες θεωρούνται τα φυσικά οικοσυστήματα, δηλαδή, ανοικτές ακαλλιέργητες εκτάσεις που καλύπτονται από χορτοδοτικά, αγρωστώδη φυτά εντός δασικών και φρυγανικών εκτάσεων, περιοχές ενδεδειγμένες για την παροχή βοσκήσιμης ύλης⁹⁸. Η *νομαδιαία* και *λιβαδιαία γη* μνημονεύεται συχνά στα έγγραφα, ιδιαίτερα σε χρυσόβουλλα επικύρωσης ή παραχώρησης προνομίων και φορολογικών απαλλαγών⁹⁹. Η επικερδής χρήση τέτοιων περιφερειακών, συχνά μειονεκτικών εκτάσεων ως βοσκότοπων, αναδεικνύει μεθόδους αξιοποίησης της γης, του βασικότερου για την εποχή ανανεώσιμου παραγωγικού χερσαίου πόρου.

Πέρα από τους φυσικούς βοσκότοπους αξιοποιούνται και τόποι εντός αγροτικών εκτάσεων. Πρόκειται για εκτεταμένα γεωργικά συστήματα εντός ή πλησίον καλλιεργούμενων χώρων¹⁰⁰ είτε για απευθείας βόσκηση είτε για καλλιέργεια ζωοτροφής, που καταγράφονται συχνά ως *λιβαδιαίοι* τόποι. Η ποιότητα τους εξαρτάται από την τοποθεσία, τις περιβαλλοντικές συνθήκες και το είδος της βοσκήσιμης ύλης που παράγεται (άχυρου ή άλλων φυτικών ζωοτροφών). Συχνά μαρτυρούνται τέτοιοι τόποι σε έγγραφα με συνοριακές οριοθετήσεις των ζωνών ιδιοκτησίας των αθωνικών μονών και ορισμένοι από αυτούς διατηρούν ονομασίες (π.χ. *τὸ λιβάδιον τῆς Τερώνης*), γεγονός που υπογραμμίζει την κατά παράδοση χρήση των χώρων αυτών για την εξασφάλιση χόρτου καθώς επίσης και την τάση εκμετάλλευσης του συνόλου των γαιών μιας ιδιοκτησίας¹⁰¹.

⁹⁵ Lefort, Αγροτική οικονομία, 425-426. Γερολυμάτου, Κτηνοτροφία, 422-426. Bartusis, *Land*, 70, 390-391.

⁹⁶ Ενδ. Ιβήρων I, αρ. 9, σ. 162.95-98 (995). Δοχειρίου, αρ. 4, σ. 83.36-47· σ. 84.29-33 (1117). Κουκουλές, *BBII* 5, 313. Κριαράς, *Λεξικό ΙΑ'*, 265 (λ. *νομαδιαίος*). Lefort, Αγροτική οικονομία, 410. Λαΐου, Αγροτική οικονομία, 517.

⁹⁷ Το 1393, ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος απαλλάσσει με χρυσόβουλλο τη μονή Παντοκράτορος από φόρο 24 υπερπύρων που κατέβαλλε για τη διατήρηση αρόσιμης γης, τη χρήση λιβαδιών και μανδρών (*μανδροστάσιν, μάνδρα*) στη Λήμνο. Παντοκράτορος, αρ. 15, σ.122.35-37, 123.28-31 (1393). Πρβλ. Ιβήρων I, αρ. 29, σ. 256.7-8, 15 (1047). Oikonomidès, *Fiscalité*, 75.

⁹⁸ Η χέρσα γη αποδίδονταν κατεξοχήν για κτηνοτροφική χρήση. Βατοπεδίου III, αρ. 165, σ. 99.55-59 (1387).

⁹⁹ Βατοπεδίου, αρ. 62.41-44 (1324)· Χιλανδαρίου, αρ. 42, σ. 268.62 - σ. 269.64 (1319). Λαύρας II, αρ. 114.53-54 (1324).

¹⁰⁰ Ενδεικτικά βλ. έγγραφο του 1346, με το οποίο δίδεται στη μονή Μεγίστης Λαύρας αγρόκτημα (*ζευηλατείον*) στη Λήμνο και γη έκτασης 4.000 μοδίων χωρίς τα λιβάδια. Αναλόγως και το 1361. Λαύρας III, αρ. 126.18-20 (1346)· αρ. 139, σ. 79.1-2, 33-34 (1361). Για τα αγροκτήματα αυτά βλ. παρακάτω Gounaridis, σημ. 113. Για το θέμα της μέτρησης με μοδίους βλ. C. Zuckerman, *Between the Cadaster of Aphroditè and the Cadaster of Thebes, or, the emergence of modios as an area unit*, στο J.-L. Fournet – A. Papaconstantinou (επιμ.), *Mélanges Jean Gascoû: textes et études papyrologiques* [Travaux et mémoires 20/1], Paris 2016, 643–652.

¹⁰¹ Λαύρας III, αρ. 182.18-20 (1319).

Η λιβαδιαία γη καλύπτεται με αυτοφυή ή καλλιεργούμενα λειμώνια, χορτοδοτικά φυτά¹⁰² και μπορούσε να προέλθει από γεωργικές γαίες σε καθεστώς αγρανάπαυσης¹⁰³. Η ποιότητα των γαιών αυτών ελάχιστα καθορίζεται στα έγγραφα. Σε μία χαρακτηριστική περίπτωση παραχωρείται από τον αυτοκράτορα προάστειο που διέθετε μεγάλη χορτολιβαδική έκταση *πρώτης ποιότητας*¹⁰⁴, ενώ σε άλλη δίδεται ο χαρακτηρισμός *έκλειωματικών λιβάδιον*, όρος που απαντά μόνο σε έγγραφα και αφορά σε εκχερσωμένη γη προκειμένου να χρησιμοποιηθεί για την καλλιέργεια λιβαδικών φυτών¹⁰⁵.

Μαζί με την εξασφάλιση προνομίων, που σχετίζονται με την κατοχή και εκτροφή των κοπαδιών σε βοσκότοπους, οι μονές ενδιαφέρονταν ιδιαίτερα και για τους χώρους φύλαξης εντός των χώρων αυτών (*μάνδρες*)¹⁰⁶. Ενδεικτικό παράδειγμα σειρά εγγράφων μαρτυρεί ότι η μονή Παντοκράτορος προσέφυγε πολλές φορές στον αυτοκράτορα για να διεκδικήσει προνομιακή μεταχείριση για ιδιοκτησία γης φορολογικής αξίας 24 υπερπύρων στον Φακό, ορεινή χερσόνησο, στενά συνδεδεμένη με την ενδοχώρα της Νότιας Λήμνου. Ο αυτοκράτορας παραχώρησε μεγάλη έκταση βοσκοτόπων καθώς και *μανδριοτοπίου* (ανοιχτή μάνδρα;), *μανδροστασίου* (κλειστή ή οργανωμένη εγκατάσταση;), αλλά και άλλων μικρότερων τέτοιων χώρων (αλλού ως *μανδράκια*), για τους οποίους γίνεται ιδιαίτερος λόγος στα έγγραφα¹⁰⁷. Τέτοιες εγκαταστάσεις καταγράφονται εντός των ζωνών ιδιοκτησίας σε έγγραφα, που σχετίζονται συνήθως με οριοθέτηση μιας περιοχής, εξυπηρετώντας ως ορόσημα, ενώ συχνά αναφέρονται με ονομασίες παλαιότερων κατοχών¹⁰⁸. Σε κτηνοτροφικούς χώρους η παρουσία τέτοιων έργων υποδομής ή πρόχειρων κατασκευών-παραπηγμάτων είναι επιβεβλημένη κυρίως για την προστασία των ζώων από τις καιρικές συνθήκες και τα αρπακτικά. Πιο οργανωμένες κτηνοτροφικές περιοχές πλησίον βοσκοτόπων θα διέθεταν τυροκομικές

¹⁰² Η κάλυψη με φυτά του αγρού υπογραμμίζεται έμμεσα σε έγγραφο, με το οποίο δίνεται άδεια εγκατάστασης μελισσοκομικής μονάδας πλησίον λιβαδιού (Βατοπεδίου, αρ. 41.5-7 και Βατοπεδίου III, αρ. 41.1-7, 1306). Για τα λιβάδια βλ. Lefort, Αγροτική οικονομία, 410, 421. Πρβλ. Λαΐου, Αγροτική Οικονομία, 548. Βλ. Κουκουλές, *BBΠ* 5, 313-314 για την ονομασία του λιβαδιού ως *εύρεϊα*.

¹⁰³ Το σύστημα της αμειψισποράς που εφαρμόζοταν στην γεωργική οικονομία ευνοεί τη δημιουργία λιβαδικών τόπων πλησίον γεωργικών θέσεων, όταν η γη ετίθετο περιοδικά σε ανάπαυση. Στο διάστημα αυτό η γη προσφερόταν στην κτηνοτροφία για έναν περίπου έτος. Για την πολυκαλλιέργεια και την αμειψισπορά ως βασικό χαρακτηριστικό της παραγωγής βλ. Λαΐου, Αγροτική οικονομία, 506. Ασδραχάς, *Οικονομική ιστορία*, 199-200, 204-205.

¹⁰⁴ Λαύρας I, αρ. 56, σ. 293.14-15 (1104).

¹⁰⁵ Βατοπεδίου, αρ. 52.20-24 (1319-20). Κατσώνη – Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Λεξικό Β'*, 124-125 (λ. *έκλειωμα*, *έκκλειωματική γη*). Πρβλ. E. Trapp – W. Hörandner, *Lexikon zur byzantinischen Gräzität besonders des 9-12, Jahrhunderts*, 1, Band A-P, [Verlag Der Österreichischen Der Wissenschaften], Wien 2001, 465 (*έκλειωματικός*, ως ο κονιορτοποιημένος). Πρβλ. και την ερμηνεία του Κριαρά, *Λεξικό Θ'*, 163-164 (λ. *λιβάδιον*), Ε', 376 (λ. *εκλειωματικός* - έκφρ. *εκλειωματική γη*, με αργιλώδες χώμα).

¹⁰⁶ Ο Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος παραχώρησε έκταση στη μονή Μεγίστης Λαύρας στον Λογγό της Σιθωνίας με ακίνητα, αρόσιμη γη, βοσκότοπους και μάνδρες, φορολογικής αξίας 260 υπερπύρων. Λαύρας II, αρ. 97, σ. 131, 6-11, 24-26, 29-33 (1304). Για τις μάνδρες βλ. Κουκουλές, *BBΠ* 5, 322-324. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, 209-210· Bryer, Τα μέσα, 184. Λαΐου, Αγροτική οικονομία, 543. Για τον φράκτη ως προστασία αγροτικών εκτάσεων καθώς και άλλων συμβολιστικών προεκτάσεων βλ. Η. Αναγνωστάκης, Ο φράκτης, ο αγριόχοιρος και η άρκτος, στο *Ζώα και Περιβάλλον*, 195-210. Παπάγγελος, Κτηνοτροφία, 463.

¹⁰⁷ Τα δικαιώματα αυτά επισφραγίσθηκαν και με πατριαρχικό έγγραφο. Το 1442 δόθηκε επιπλέον μάνδρα από τον δεσπότη Δημήτριο Β' Παλαιολόγο. Παντοκράτορος, αρ. 15, σ. 122.35-37, σ. 123.28-31 (1393)· αρ. 20, σ. 145.25 (έτος 1394)· αρ. 21, σ. 148.14-15· σ. 149.20-21 (1396)· αρ. 22, σ. 155.21-22 (1396)· αρ. 25.26-35 (1442)· αρ. 26.48-49 (1464). Για το *μανδράκιον* βλ. Λαύρας III, αρ. 139, σ. 77.16-17 (1361). Πρβλ. Κριαράς, *Λεξικό Θ'*, 316-317 (λ. *μάνδρα*). Κουκουλές, *BBΠ* 5, 323.

¹⁰⁸ Ενδεικτικά βλ. Κωνσταμονίτου, αρ. 4.82-83 (1333).

μονάδες, χώρους άμελξης και σίτισης, για την άμεση εκμετάλλευση της γαλακτοπαραγωγής των ζώων, πληροφορίες που όμως δεν προσφέρουν τα κείμενα που εξετάζουμε¹⁰⁹.

Από τα παραπάνω καθίσταται εμφανές ότι η κτηνοτροφία αποτελεί επένδυση με αξιόλογο κόστος συντήρησης λόγω της υποχρέωσης καταβολής των κτηνοτροφικών φόρων και της φροντίδας για την επέκταση του ζωικού κεφαλαίου. Το ζωντανό πλέγμα επικοινωνίας και αλληλεξάρτησης της κτηνοτροφικής και αγροτικής ζωής που περιγράψαμε είναι απόλυτα προσαρμοσμένο στον μεσογειακό χώρο και έχει ως βασικό σκοπό την ελαχιστοποίηση των απωλειών, καθώς η αμοιβαία εξάρτηση προσφέρει αμφίδρομα πλεονεκτήματα και κυρίως δικλίδες ασφαλείας σε περίπτωση καταστροφής. Το υλικό των εγγράφων αποκαλύπτει συστήματα χρήσης και διαχείρισης της γης που προορίζεται για τα ζώα, στρατηγικές ταξινόμησης, χωροθέτησης και φορολόγησης καθώς και μία άριστη οργάνωση της παραγωγής, που παρακολουθείται, οριοθετείται και καταγράφεται συστηματικά από τους ιδιοκτήτες και το κράτος¹¹⁰.

3. Στοιχεία για τη γεωγραφική κατανομή της κτηνοτροφικής δράσης στον ελλαδικό χώρο

Ως προς την χωροθέτηση της κτηνοτροφίας, οι πληροφορίες που συλλέχθηκαν στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας αναφορικά με το ζωικό κεφάλαιο και τις παραγωγικές δραστηριότητες σε ηπειρωτικά σημεία του ελλαδικού χώρου επικεντρώνονται στην περιοχή της Κεντρικής Μακεδονίας (9ος-15ος αι.), της Αττικής (τέλη 12ου αι.) και περιοχών της νότιας Αιτωλίας και της βορειοδυτικής Ακαρνανίας (αρχές 13ου αι.). Έγγραφα και επιστολές παρέχουν στοιχεία για τα μικρότερα νησιά του Βορείου Αιγαίου, των Βόρειων Σποράδων, των Δωδεκανήσων και Κυκλάδων. Η προσέγγιση του θέματος γίνεται με σκοπό να καταστεί αντιληπτή η ανάπτυξη της κτηνοτροφίας, όχι μόνο ως παραγωγική και οικονομική δραστηριότητα, αλλά και σε συνάρτηση με τα περιβαλλοντικά δεδομένα των χώρων αυτών και αποτυπώνεται στη γεωγραφική κατανομή που προσφέρει το υλικό της βάσης «Ημερη και άγρια πανίδα».

Αναλυτικότερα, η Κεντρική Μακεδονία (η περιοχή μεταξύ του Αξιού και του Στρυμόνα), ιδιαίτερα η Θεσσαλονίκη και η χερσόνησος της Χαλκιδικής καθώς και η κοντινή νήσος Λήμνος είναι οι κυριότεροι τόποι, όπου αναπτύχθηκε η μεγάλη μοναστηριακή γαιοκτησία του Αγίου Όρους¹¹¹. Στις περιοχές αυτές οι μονές είχαν στην

¹⁰⁹ Οι μαρτυρίες για τέτοιες εγκαταστάσεις στα βυζαντινά κείμενα δεν έχουν ακόμη εντοπιστεί, βλ. Κουκουλές, *ΒΒΠ* 5, 326, για ονομασία συνεταιρικής τυροκομίας ποιμένων μάλλον νεότερης προέλευσης. Για το θέμα με βάση δεδομένα της νεότερης περιόδου βλ. Ε. Αλεξάκης, *Κτηνοτρόφοι και κτηνοτροφία στον ορεινό χώρο*, στο Η. Ευθυμίουπουλος – Μ. Μοδινός (εκδ.), *Ορεινός χώρος και δάση*, Διεπιστημονικό Ινστιτούτο Περιβαλλοντικών Ερευνών (ΔΙΠΕ), Αθήνα 2007, 190-191. Του ίδιου, Πέτρινα στρογγυλά κτίσματα γεωργοκτηνοτροφικής χρήσης στην ορεινή περιοχή Σερρών. Συγκριτική προσέγγιση, στο *Πρακτικά Β' διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου: Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την οθωμανική κατάκτηση μέχρι την σύγχρονη εποχή*, τ. Β', Σέρρες 2013, 785-709. Πρβλ. F. Kondyli, *Tracing monastic economic interests and their impact on the rural landscape of late Byzantine Lemnos*, *Dumbarton Oaks Papers* 64 (2010), 148 (στο εξής Kondyli, Lemnos).

¹¹⁰ M. Kaplan, *L'activité pastorale dans le village byzantin du VIIe au XIIe siècle*, στο *Ζώα και Περιβάλλον*, 413-414.

¹¹¹ Ειδικά για την πολιτική και οικονομική ιστορία της βυζαντινής Μακεδονίας βλ. Γ. Θεοχαρίδης, *Ιστορία της Μακεδονίας κατά τους μέσους χρόνους (285-1354)*, Θεσσαλονίκη 1980. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Μακεδονία. Σχεδιάγραμμα για την εποχή από τα τέλη του ΣΤ' μέχρι τα μέσα*

κατοχή τους μετόχια, κτήματα (προάστεια) και κτηνοτροφικά αγροκτήματα (νομαδικά προάστεια¹¹², ζευγηλατεΐα¹¹³ κ.ά.), μικρές κοινότητες (χωριά) και μικρούς αγροτικούς οικισμούς έξω από αυτά (ἀγρίδια¹¹⁴), καλλιεργήσιμες ή βοσκήσιμες γαίες (γήδια)¹¹⁵, σημαντικό αριθμό εξαρτώμενων αγροτών (παροίκους), περιουσία που κυμαίνονταν σε μέγεθος ανάλογα με την ιστορική περίοδο¹¹⁶. Όπως περιγράφηκε παραπάνω, στους αγροτικούς αυτούς χώρους το ζωικό κεφάλαιο αποτελούσε κύρια συνιστώσα της οικονομικής ισχύος των μονών ως μεγάλων γαιοκτημόνων¹¹⁷.

Αν και γενικά ημιορεινή, η περιοχή προσφέρει εύφορες κοιλάδες και ανοικτά λεκανοπέδια ενώ το πλούσιο υδάτινο στοιχείο φυσικών λιμνών και ποταμών παρέχει δυνατότητες ανάπτυξης της ζωικής παραγωγής, ιδιαίτερα στο πλαίσιο της μεγάλης ιδιοκτησίας. Παρόλο που η φύση του κυρίαρχου πλεονάσματος και το ισοζύγιο της κτηνοτροφικής και γεωργικής παραγωγής δεν γίνονται σαφή, φαίνεται ότι στη Μακεδονία ο μεγαλύτερος ιδιοκτήτης γης την περίοδο που εξετάζουμε αναδείχθηκαν οι αθωνικές μονές και τα μετόχια τους¹¹⁸. Όπως είδαμε, τα έγγραφα πιστοποιούν μια καλά οργανωμένη κτηνοτροφική ζωή στη μακεδονική ύπαιθρο υπό τον έλεγχο της κεντρικής εξουσίας και την εργατική δύναμη μικροκαλλιεργητών και εξαρτημένων αγροτών, η οποία είναι πλήρως εναρμονισμένη με το γεωφυσικό ανάγλυφο και τους διαθέσιμους πόρους.

Όψεις της κτηνοτροφίας, μελισσοκομίας και αλιείας στα τέλη του 12ου αιώνα στην Αττική αντλούμε από έργο του μητροπολίτη Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη. Η περιοχή μπορεί να αποδώσει σημαντικό γεωργικό πλεόνασμα σε λίγα, καλά αρδευόμενα, σημεία του χώρου, κυρίως στα ανατολικά και τα δυτικά (Μαραθόνας, Ελευσίνα, Μεσόγεια), ενώ το λεκανοπέδιο της Αττικής χαρακτηρίζεται από την έλλειψη πλούσιων υδάτινων πόρων με αποτέλεσμα τη δυσκολία συντήρησης εκτενών αγροτικών εκτάσεων με μεγάλες ποτιστικές απαιτήσεις. Ένα πρακτικόν πριν από το 1204, έγγραφο που πιθανόν καταγράφει την ιδιοκτησία μεγάλης μονής της Αττικής, αναφέρει περισσότερα από εικοσιπέντε χωριά, εξαρτημένους αγρότες, μεγάλα υποστατικά (προάστεια) και δωρεές,

του Θ' αιώνα, *Βυζαντινά* 12 (1983), 9-63· *Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ. Διεθνές συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 29-31 Οκτωβρίου 1992* [Μακεδονική Βιβλιοθήκη 82], Θεσσαλονίκη 1995. Για την ιδιοκτησία στη Μακεδονία βλ. Laiou – Morrisson, *Economy*, 173-175. Για την αγροτική παραγωγή βλ. Λαΐου, *Αγροτική οικονομία* 515-517. Για την κτηνοτροφία στο Άγιο Όρος βλ. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, 244-248, 251-254.

¹¹² Ενδεικτικά βλ. Πρωτάτο, αρ. 2, σ. 184.23-26 (908). Για τα προάστεια βλ. Lefort, *Αγροτική οικονομία*, 386.

¹¹³ Λαύρας III, αρ. 126.18-20 (1346). Για τα αγροκτήματα βλ. την περιεκτική μελέτη του P. Gounaridis, *L'exploitation directe de la terre par l'état de Nicée (1204-1261). Le zeygèlateion*, στο CNRS – EIE (επιμ.), *Ο αγροτικός κόσμος στον μεσογειακό χώρο. Πρακτικά του ελληνογαλλικού συνεδρίου, Αθήνα 4-7 Δεκ. 1984*, Αθήνα 1988, 619-626.

¹¹⁴ Καραγιαννόπουλος, *Λεξικό Α'*, 61-62 (λ. ἀγρίδιον). Ο Κουκουλές (BBII 5, 253) ερμηνεύει το ἀγρίδιον ως ακαλλιέργητο τόπο.

¹¹⁵ Ενδεικτικά βλ. Ιβήρων I, αρ. 9, σ. 162.95-98 (995). Καραγιαννόπουλος, *Λεξικό Α'*, 209 (λ. γήδιον).

¹¹⁶ Αναλυτικότερα βλ. Smyrlis, *La fortune*, 99 κ.ε, 124-126 (για την περιουσία σε ζώα).

¹¹⁷ Smyrlis, *La fortune*, 124-126, 155-156. Του ίδιου, *Settlement*, 109-121.

¹¹⁸ Kaplan, *Hommes*, 77-79. Hendy, *Studies*, 21-25, 35-39, 54-58, 85-100. Lefort, *Αγροτική οικονομία*, 423, 456-457, 461-463. Λαΐου, *Αγροτική οικονομία*, 515-517, 519, 534-535, 537, 539, 545-550 (και τους πίνακες για τους κατόχους βοοειδών στα χωριά της Χαλκιδικής). Πρβλ. Smyrlis, *La fortune*, 166-182. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, 244-248, 251-254. Kaplan, *L'activité pastorale*, 417. Laiou – Morrisson, *Economy*, 171-172.

που υποδηλώνουν σημαντικά έσοδα για την μητρόπολη Αθηνών¹¹⁹. Ωστόσο, από τα μέσα του αιώνα, η δημοσιονομική πολιτική και η πειρατεία αποδυνάμωσαν το αγροτικό εισόδημα.

Από το έργο του Χωνιάτη σχηματίζεται η εντύπωση σημαντικής κτηνοτροφικής παραγωγής, μέσα από σχόλια του μητροπολίτη για τη μεταβολή της κατάστασης. Σαφή μνεία στην κτηνοτροφική δυνατότητα της περιοχής παρέχει το *Υπομνηστικόν* προς τον Αλέξιο Γ' Άγγελο, όπου γίνεται λόγος για *θρεμμάτων ὄλα ποιμνία καὶ ὀρνίθων ὄλας ἀγέλας* που πλήττονται από αυθαιρεσίες των φορολογικών υπαλλήλων και τη ληστρική δημοσιονομική πολιτική¹²⁰. Σε άλλη περίπτωση, ο μητροπολίτης δηλώνει ότι η Αττική δεν υπήρξε *ζωοτρόφος* στο επίπεδο άλλων περιοχών, ενδεχομένως της περιοχής της γειτονικής, πεδινής και καλά αρδευόμενης Θήβας. Πάντως, η κτηνοτροφική δυνατότητα της περιοχής πρέπει να θεωρηθεί δεδομένη, άποψη που ενισχύεται από τη μαρτυρία του Νικήτα Χωνιάτη ότι ο άρχοντας Κορίνθου και Ναυπλίας Λέων Σγουρός κατέσχεσε πολλά ζώα κατά τη λεηλασία της περιοχής, σε μία απόπειρα κατάληψης της πόλης των Αθηνών¹²¹. Μειονεκτικότερες ως προς την παροχή υδάτων για καλλιέργειες, όπως η Αττική, συντηρούσαν μάλλον σημαντικούς αριθμούς ζώων, οπωσδήποτε αιγών και προβάτων, μάλλον ως αντίβαρο στη μειωμένη γεωργική απόδοση των τόπων αυτών¹²².

Ως προς την αγροτική και κτηνοτροφική δυναμική της νότιας Αιτωλίας, από το έργο του μητροπολίτη Ναυπάκτου και Άρτης Ιωάννου Αποκαύκου σχηματίζουμε την εικόνα ακμαίας αγροτικής οικονομίας που δέχθηκε ισχυρούς κλυδωνισμούς μετά τη λατινική κατάκτηση και κατά τις πρώτες δεκαετίες της σύστασης του Κράτους της Ηπείρου, λόγω της στρατιωτικής και πολιτικής πρακτικής καθώς και της δράσης Λατίνων και πειρατών. Ωστόσο, επισημαίνεται έμμεσα η προϋπάρχουσα ανθηρή αγροτική οικονομία σημαντικό μέρος της οποίας ήταν η κτηνοτροφία, η κατεργασία δερμάτων και η σηροτροφική παραγωγή, που αναδεικνύει τις προτεραιότητες της αγροτικής οικονομίας στην ύπαιθρο σε σημαντικούς τομείς, όπως η διατροφή και η ένδυση¹²³. Η ανάπτυξη της κτηνοτροφίας και συναφών κλάδων συνάδει με την αξιοποίηση των ορεινών, ημιορεινών και βάλτωδων εκτάσεων της ενδοχώρας της Αιτωλοακαρνανίας, ακατάλληλων για τη γεωργική παραγωγή¹²⁴. Επίσης, επισημαίνεται η αξιοποίηση του ηπειρωτικού αναγλύφου, των

¹¹⁹ E. Granstrem – I. Medvedev – D. Papachryssanthou, Fragment d'un praktikon de la region d'Athènes (avant 1204), *Revue des Études Byzantines* 34 (1976), 5-44. Αναλυτικά για την Αθήνα βλ. Μαυρομμάτη, *Περιβάλλον*.

¹²⁰ Σπ. Λάμπρος, *Μιχαήλ Ακομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σοζόμενα*, τ. Α', Αθήνα 1879 (ανατ. Groningen 1968), 17, σ. 307.9-14 (1198/99).

¹²¹ Νικήτας Χωνιάτης, έκδ. J.-A. van Dieten, *Nicetae Chonatae. Orationes et epistulae* [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 3], Berlin 1971, σ. 608.2-6. Για την κτηνοτροφία στην Αττική βλ. Μαυρομμάτη, *Κατηγήσεις*, 52-53, 56.

¹²² Αξίζει να σημειωθεί ότι οι δυνατότητες του χώρου για εντατικοποίηση της κτηνοτροφικής παραγωγής αποδεικνύονται από την ανάπτυξη μεγάλης κτηνοτροφίας κατά τον 19ο αι. Ασδραχάς, *Οικονομική ιστορία*, 196, 206.

¹²³ Απόκαυκος (έκδ. Bees), Επ. 99.10-12 (1218), έκδ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ιωάννης Απόκαυκος καὶ Νικήτας Χωνιάτης*, στο *Τεσσαρακονταετηρίς τῆς καθηγεσίας Κ. Σ. Κόντου*, Αθήνα 1909, Επ. 3.1-49 (1220). Αναλυτικότερα βλ. Μαυρομμάτη, *Ναυπακτία*, 236-247.

¹²⁴ Η οργανωμένη κτηνοτροφία της περιοχής σε πολλές περιπτώσεις ενέπιπτε στο γνωστό θεσμό της *πρόνοιας*. Απόκαυκος, *Σημείωμα φόνου* (έκδ. Pétridès) 6.2-7, 10-16 (άδηλης χρονολογίας). *Σημείωμα φόνου* (έκδ. Bees), 18.10-12 (1228). Λαμπρόπουλος, *Απόκαυκος*, 289, 282-284. Σπ. Ασωνίτης – Ε. Συγκέλλου, *Ο Αμβρακικός κόλπος κατά τον όψιμο Μεσαίωνα: Χώρος – Οικονομία*, στο Μ. Βρέλλη-Ζάχου – Χ. Σταυράκος (επιμ.), *Ο Αμβρακικός κόλπος κατά τον όψιμο Μεσαίωνα. Χώρος – Οικονομία. Πρακτικά*

δασών και των δυνατοτήτων της δρυός για τη συντήρηση των ζώων και τη βυρσοδεψία¹²⁵.

Στα μικρά νησιά του Αιγαίου, χώροι φυσικά απομονωμένοι από τη θάλασσα, η μεγάλη ανάπτυξη κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων θεωρείται δεδομένη¹²⁶. Η περιορισμένη αγροτική δυναμική των νησιών, με τις καλλιέργειες κυρίως στο σύστημα των αναβαθμίδων, αλλά και η έλλειψη φυσικών θηρευτών, φαίνεται ότι ενίσχυσαν την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας¹²⁷. Για τους μικρούς δημογραφικούς πυρήνες των νησιών, τα ζώα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως έναυσμα για την αξιοποίηση ακαλλιέργητων και δασικών χώρων στο εσωτερικό τους, εύκολα προστατευμένων από ποικίλες επιθέσεις από τα παράλια. Το πυκνό δίκτυο ναυτικής επικοινωνίας του Αιγαίου συνεισέφερε στην εμπορική διάθεση ζωικών προϊόντων και η σχετική πληροφόρηση αίρει ως ένα βαθμό την αντίληψη περί οικονομικής απομόνωσης των νησιών, ορισμένα από τα οποία αποτέλεσαν κέντρα παραγωγής και – ιδιαίτερα για την περίπτωση της Πάτμου – εμπορίου¹²⁸.

Για την Πάτμο, η ίδρυση της μονής του Αγίου Ιωάννου Θεολόγου το 1088 σηματοδοτεί τη δημιουργία ενός νέου μεγάλου εκκλησιαστικού πυρήνα, που κατείχε αφορολόγητα ολόκληρο το νησί. Μέχρι τα μέσα του 13ου αι. η μονή είχε επεκτείνει τις κτηνοτροφικές της δραστηριότητες στην κοντινή Λέρο, όπου της ανήκε μεγάλο μέρος του νησιού (τα προάστια Τεμένιο και Παρθένιο και το ήμισυ του κάστρου Πεντελίου)¹²⁹, στη νήσο Λειψοί και τις νησίδες Ναρκιούς (Αρκοί), ενώ σταδιακά η περιουσία της επεκτάθηκε στην Κω, στη Λήμνο, στην Κρήτη, στα μικρασιατικά παράλια και αλλού¹³⁰. Η ημιορεινή γεωφυσική δομή της Πάτμου, όπως και των υπολοίπων μικρών νησιών του Αιγαίου, και ειδικά η έλλειψη υδάτινων πόρων επιτρέπουν την καλλιέργεια σε λίγα σημεία, γεγονός που ώθησε στην ανάπτυξη της κτηνοτροφίας. Η εμπορική αξιοποίηση του πλεονάσματος επετράπη μέσω των εμπορικών πλοίων ιδιοκτησίας της μονής¹³¹.

Β' διεθνούς συμποσίου για την ιστορία και τον πολιτισμό της Πρέβεζας, Πρέβεζα, 16-20 Σεπτεμβρίου 2009, τ. Α', Πρέβεζα 2010, 74-75. Μαυρομάτη, *Ναυπακτία*, 236-247, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία. Για την πρόνοια βλ. πιο πάνω σημ. 19.

¹²⁵ Δικαστικής φύσεως αποφάσεις ή γνωμοδοτήσεις του διασώζουν πληροφορίες για χώρους βοσκής και το δημοσιονομικό καθεστώς σε τόπους της Βορειο-Δυτικής Ακαρνανίας. Βλ. υπ. 92.

¹²⁶ Υψηλά ποσοστά κτηνοτροφικής απόδοσης στα νησιά μαρτυρούνται κατά τόπους και σε μεταγενέστερες εποχές. Για το παράδειγμα της Σκύρου βλ. Ασδραχάς, *Οικονομική Ιστορία*, 197 και για την καλλιέργεια σε αναβαθμίδες σ. 199. Για τις αδυναμίες των γαιών αυτών βλ. Geyer, *Φυσικοί συντελεστές*, 104-106. Πρβλ. Hendy, *Studies*, 208. Horden – Purcell, *Μεσόγειος*, 121. Για τη γεωργία και κτηνοτροφία στα μικρότερα νησιά βλ. E. Malamut, *Les îles de l'Empire Byzantin, VIIIe-XIe siècles*, τ. II, Paris 1988, 384-385, 392, 397-402 (στο εξής *Malamut, Les îles II*).

¹²⁷ Αναλυτικότερα για τις πειρατικές επιθέσεις και ξένες επιδρομές για το παράδειγμα της Πάτμου βλ. Γερολυμάτου, *Πάτμος*, 64-74. Για την εξέλιξη της οικονομίας στα νησιά κατά τους 9ο έως 12ο αι. βλ. Malamut, *Les îles II*, 465-469, I, 69-104.

¹²⁸ Malamut, *Les îles II*, 614-615.

¹²⁹ Οι πληροφορίες από τα έγγραφα περιορίζονται στη διευθέτηση διαφορών που ανέκυψαν για τα ιδιοκτησιακά όρια της περιοχής νομής των ζώων των δύο μετοχιών. Πάτμου αρ. 52, σ. 54.6-8, σ. 55.22-24, αρ. 53.29-39, αρ. 65.17-19 (1089)· αρ. 55.5-13 (1254). Το μετόχι των Τεμενίων στη Λέρο καταλάμβανε έκταση γης περίπου 3.000 μοδίων στα τέλη του 11ου αι., ενώ των Παρθενίων 6.000. Βλ. Smyrlis, *La fortune*, 73 (υπ. 379), 74-75. Πρβλ. Malamut, *Les îles I*, 240, II 389, 390, 391, 398-399, 414-415, 427-429.

¹³⁰ Γερολυμάτου, *Πάτμος*, 35-37, 47-63, 78-87. Malamut, *Les îles I*, 239.

¹³¹ N. Oikonomides, *The monastery of Patmos in the eleventh and twelfth centuries and its economic functions*, στο N. Oikonomides (επιμ.), *Social and economic life in Byzantium*, Aldershot 2004, VII, 1-7, 17

Τα αυτοκρατορικά προνόμια για τη γη της μονής Πάτμου, ήδη από την ίδρυσή της, εξηγούν τους λόγους, για τους οποίους μεγάλο μέρος των εγγράφων της αφορά στην εξασφάλιση προνομίων σχετικών με την καταβολή λιμενικών τέλων και τελωνιακών δασμών για τα πλοία¹³². Ωστόσο, είναι ενδιαφέρον ότι διαθέτουμε έγγραφα που προσφέρουν πληροφόρηση για το μέγεθος της νομαδιαίας και ορεινής γης του νησιού, σε συνδυασμό με τους σπόριμους και αρόσιμους τόπους, πληροφορίες που αποδεικνύουν εμμέσως τη σημαντική αγροκτηνοτροφική ανάπτυξη της νήσου¹³³. Λιγοστά έγγραφα εστιάζουν σε οικονομικά στοιχεία του ζωικού κεφαλαίου, παρέχουν πληροφορίες για το καθεστώς βοσκότοπων και διευθετούν υποθέσεις καταπατήσεων κυριότερα στη Λέρο. Η επέκταση των κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων της μονής στα γύρω μικρά νησιά επιβεβαιώνει την τάση αξιοποίησης μη καλλιεργούμενων χώρων αποκλειστικά για την κτηνοτροφία.

Μεγάλο μέρος της Λήμνου ανήκε στην ιδιοκτησία των αγιορείτικων μονών, που βρίσκονταν σε κοντινή απόσταση και εξυπηρετούνταν από τους ναυτικούς δρόμους από και προς τη Θεσσαλονίκη¹³⁴. Πέρα από την ιδιαίτερα ανεπτυγμένη κτηνοτροφία, στη νήσο μαρτυρείται ειδικευση στην κατεργασία δερμάτων¹³⁵. Μαζί με οργανωμένες αγροτικές περιοχές, οι μονές διατηρούσαν βοσκότοπους και μάνδρες ζώων σε διάφορα σημεία του νησιού, για τα οποία αιτήθηκαν και έλαβαν ποικίλα αυτοκρατορικά προνόμια, από τον 9ο έως και τον 14ο αι.¹³⁶. Η κοντινή βραχονησίδα Σεργίτζη υπήρξε αποκλειστικά κτηνοτροφικός χώρος στη δικαιοδοσία των μονών¹³⁷. Αναλόγως λειτούργησε και η χερσόνησος Φακός στα νότια του νησιού. Οι επιστολές του Δημητρίου Κυδώνη (περ. 1324-1397/98) για την παραγωγή δερμάτων καθώς και την πραγματοποίηση βασιλικού κυνηγιού στη Λήμνο συμπληρώνουν στοιχεία από τα έγγραφα και αποδεικνύουν ότι, πέρα από την αξιόλογη θηρευτική δυνατότητα του νησιού, η ανάπτυξη της κατεργασίας δερμάτων απέκτησε κάποια φήμη στην πρωτεύουσα

(στο εξής Oikonomides, Patmos). Για την Πάτμο και τη Λέρο βλ. Malamut, *Les îles* II, 397-400. Για την καλλιέργεια της γης και τα μετόχια της Πάτμου P. Karlin-Hayter, Notes sur les archives de Patmos comme source pour la démographie et l'économie de l'île, *Byzantinische Forschungen* 5 (1977), 189-203, 204-205, 215. Πρβλ. Smyrlis, *La fortune*, 223-233 και για την εμπορική διακίνηση υποπροϊόντων ζωικής προέλευσης σ. 223.

¹³² Ενδ. Πάτμου, αρ. 40.5-10 (1280). Για την περιουσία της μονής Πάτμου βλ. Smyrlis, *La fortune*, 73-84 και για την κατοχή μεταφορικών πλοίων σσ. 109-114. Για την Πάτμο κατά την ύστερη περίοδο βλ. M. Gerolymatou, Vivre avec les pirates aux xiiie-xiiiie siècles: l'exemple de Patmos στο B. Caseau – V. Prigent – A. Sopracas (επιμ.), *Οἱ δῶρόν εἰμι τὰς γραφὰς βλέπων νόει: Mélanges Jean-Claude Cheynet* [Travaux et mémoires 21/1], Paris 2017, 257-266.

¹³³ Πάτμου αρ. 51. 35-41 (1088). Στα τέλη του 11ου αι., η περιουσία της Πάτμου στη Λέρο ανερχόταν στους περί 40.000 μοδίους γης. Την ίδια περίοδο η μονή διατηρούσε 21.000 μοδίους στους Λειψούς και μέχρι τα μέσα του 14ου αι. απέκτησε περιουσία και σε άλλα νησιά (Κως, Κρήτη και Χίος). Smyrlis, *La fortune*, 75-83, 131. Πρβλ. για την Πάτμο Malamut, *Les îles* II, 398.

¹³⁴ Σύμφωνα με έγγραφα του 14ου αι., ενδεικτικά βλ. Πάτμου Β', αρ. 74.32-37. Για την περιουσία της μονής Πάτμου στη Λήμνο βλ. Smyrlis, *La fortune*, 75. Για τη Λήμνο και τα μετόχια του Αγίου Όρους βλ. Haldon, Limnos, 169-172. J. Koder, *Aigaion Pelagos (Die Nördliche Ägäis)* [TIB 10], Wien 1998, 61-62, 64-65. Kondyli, Lemnos, 136-137.

¹³⁵ Βλ. Κυδώνης, Επ. 397.10 (1388-89;). Πρβλ. Α. Α. Γουματιανός, Στοιχεία ιστορικής τοπογραφίας της Λήμνου στην επιστολογραφία του Δημητρίου Κυδώνη, *Βυζαντινά* 29 (2009), 283-285. R.-J. Loenertz, L'exil de Manuel II Paléologue à Lemnos 1387-1389, *Orientalia Christiana Periodica* 38 (1972), 116-140.

¹³⁶ Παντοκράτορας, αρ. 25.29, 32-33 (1442).

¹³⁷ Λαύρας III, αρ. 172.8-11 (1147).

μέσω των εμπορικών δρόμων στον άξονα που είχαν αναπτύξει τα δίκτυα ναυσιπλοΐας της περιοχής¹³⁸.

Νοτιότερα στην Κέα, επίσης σταθμός ανεφοδιασμού των πλοίων κατά μήκος των θαλάσσιων οδών από την Αττική και την Εύβοια, οι πολλαπλές αναφορές του Χωνιάτη στην κτηνοτροφία ως βασική ενασχόληση των κατοίκων, υπαινίσσονται συστηματική εκτροφή των ζώων και πλήρη αξιοποίηση των προϊόντων τους. Το ορεινό και ημιορεινό γεωφυσικό ανάγλυφο και η ύπαρξη του εκτεταμένου δρυοδάσους στα νότια του νησιού εξασφάλιζαν επαρκή τροφή σε αίγες και χοίρους¹³⁹. Με βάση τις επιστολές, τα κτηνοτροφικά προϊόντα (αυγά, τυρί και χοίρειο κρέας) αποτέλεσαν βάση της διατροφής των κατοίκων. Η έλλειψη εκτεταμένης αλιείας στην Κέα αποδόθηκε από τον μητροπολίτη Αθηνών, Μιχαήλ Χωνιάτη, στην εκτενή ενασχόληση του πληθυσμού με την κτηνοτροφία ως αξιοποίηση της φυσικής δομής της νήσου, γεγονός που φαίνεται ότι καθόρισε τη διατροφή κατοίκων, οι οποίοι προσανατολίστηκαν στην κατανάλωση ζωικών προϊόντων¹⁴⁰.

Από ζωολογική άποψη, η απομόνωση των νησιών λόγω της θάλασσας ευνόησε την διατήρηση σπάνιων ειδών της άγριας πανίδας, που αποτέλεσαν αντικείμενο θηρευτικής δραστηριότητας. Στο νησί Γυμνοπελαγήσιον/Πελαγονήσιον (σημ. Κυρά Παναγιά) στις Βόρειες Σποράδες, ένας ακόμα συγκοινωνιακός κόμβος και σταθμός ανεφοδιασμού, έβοσκαν εκτός από χοίρους, ελάφια και άγριες αίγες¹⁴¹, ενώ στην κοντινή Σκόπελο *άγριοι*, δηλαδή άγρια γαϊδούρια (*Equus hemionus*)¹⁴².

¹³⁸ Για τη Λήμνο βλ. Malamut, *Les îles I*, 231. Για το κυνήγι στο νησί βλ. υπ. 66.

¹³⁹ Για την Κέα βλ. Malamut, *Les îles I*, 213-215, II, 390, 541. Πρβλ. J. Koder – F. Hild, *Hellas und Thessalia* [Tabula Imperii Byzantini 1], Wien 1976, 47-48 (στο εξής TIB 1). Για την εκμετάλλευση των δασών κατά τη βυζαντινή περίοδο βλ. A. Dunn, The exploitation and control of woodland and scrubland in the Byzantine world, *Byzantine and Modern Greek Studies* 16 (1992), 235-299.

¹⁴⁰ Χωνιάτης, Επ. 102.88-102 (περ. 1208)· Επ. 115.65-68 (1207/8). Για την αλιεία ως σημαντική αλλά δευτερεύουσα ασχολία στα νησιά βλ. Malamut, *Les îles II*, 433-434. Πρβλ. Horden – Purcell, *Μεσόγειος*, 266. Η ενασχόληση με την κτηνοτροφία οδήγησε στην παραγωγή προϊόντων που με σύγχρονους όρους θα τα ονομάζαμε «είδη με ονομασία προέλευσης». Ας σημειωθεί ότι τουλάχιστον κατά την αρχαιότητα ο Κείος ή Κύθνιος τυρός είχε διακριτή εμπορική αξία. Λ. Μενδώνη, Κείος ή Κύθνιος ο τυρός, στο *Ιστορία του ελληνικού γάλακτος*, 127-138. Πρβλ. Μαυρομάτη, *Περιβάλλον*.

¹⁴¹ Θωμάς Μάγιστρος (περ. 1280 - μετά το 1347/8), έκδ. M. Treu, Die Gesandtschaftsreise des Rhetors Theodulos Magistros, *Jahrbücher für classische Philologie Suppl.* 27 (1902), 8.1-8, 17.9-12 (1312). Για το ταξίδι βλ. G. Makris, Thessalonike – Konstantinopel und zurück. Die Schiffsreise des Thomas Magistros im 14. Jahrhundert, στο H.–D. Blume - C. Lienau (επιμ.), *Der fremde und der eigene Blick – Reisen und Reisende in Griechenland* [Choregia, Münstersche Griechenland-Studien, 4], Münster 2006, 131-138.

¹⁴² Συρόπουλος, XI, 19, σ. 541.31-33 (μετά το 1439-40) για μεταφορά τροφίμων στο Γυμνοπελαγήσιον από τη γειτονική Σκόπελο, μεταξύ αυτών και *άγριος* (άγριο γαϊδούρι, *όναγρος*) ως τροφή για τα σκυλιά του αυτοκράτορα. Ως προς τη γεωγραφική εξάπλωση και κατανομή των ζώων αυτών, η σύγχρονη έρευνα απέδειξε ότι κατά την αρχαιότητα εποίκησαν την περιοχή από τη Μεσόγειο έως την Κασπία, ενώ στις πηγές της εποχής γίνεται λόγος κυρίως για τα είδη που προέρχονται από τη Βόρεια Αφρική. Σε διήγηση του επίσκοπου Λιουτπράνδου της Κρεμόνας το 968, μνημονεύονται τέτοια ζώα σε άλσος της Κωνσταντινούπολης. Ševčenko, *Wild animals*, 72-73. Για τον *όναγρον* βλ. Κουκουλές, *BBP* 5, 418. A. S. Gilbert, The native fauna of the ancient Near East, στο B. J. Collins (επιμ.), *A history of the animal world in the ancient Near East* [Handbook of Oriental Studies – Handbook of Oriental Studies Handbuch der Orientalistik 63], Leiden – Boston – Köln 2003, 17-18. B. Hesse – A. Wapnish, An archaeozoological perspective on the cultural use of mammals in the Levant, στο *ίδιο*, 471. Mackinnon, *Fauna*, 218-219. Για τη μικρή αυτή νήσο και γενικά για τις Βόρειες Σποράδες βλ. Malamut, *Les îles II*, 397-398, 433, I, 230-231, 227-228· TIB 1, 47. Για τη διατήρηση της βιοποικιλότητας στα νησιά βλ. Palombo M., Insularity and its effects, *Quaternary International* 182 (2008), 1-5.

Τα χαρακτηριστικά του ζωικού κεφαλαίου σε ηπειρωτικούς και μικρούς νησιωτικούς χώρους την περίοδο που εξετάζουμε μελετήθηκαν στο βαθμό που επιτρέπουν τα διαθέσιμα, αποσπασματικά στοιχεία από τις βυζαντινές πηγές. Το υλικό των κειμένων παρουσιάζει νησιωτικές ενότητες, που επικοινωνούν και συντονίζονται από μεγαλύτερα αγροτικά κέντρα, όπως οι μεγάλες μονές του Αγίου Όρους και της Πάτμου, οι οποίες αναλαμβάνουν την οργάνωση και διεξαγωγή της κτηνοτροφικής ζωής, φροντίζοντας για τον ανεφοδιασμό, τη διακίνηση και εμπορική αξιοποίηση των προϊόντων τους. Μέσω της κτηνοτροφικής εκμετάλλευσης, μικρότεροι νησιωτικοί πυρήνες με πολύ περιορισμένες δυνατότητες αποκτούν ρόλο, αλληλεπιδρούν με μεγαλύτερες οικονομικές έδρες, οι οποίες με τη σειρά τους τροφοδοτούν κέντρα παραγωγής στην ιδιοκτησία των μεγάλων μοναστηριακών γαιοκτημόνων. Για τον λόγο αυτόν, ακόμα και άγονες βραχονησίδες είχαν προνομιακή μεταχείριση ως προς το καθεστώς της χρήσης τους, η οποία παραχωρούνταν ίσως χωρίς ιδιαίτερες δυσκολίες από το κράτος.

Γενικά, η γεωγραφική θέση που καθορίζει την εμπορική επικοινωνία, η δημογραφική εικόνα που προσφέρει εργατική δύναμη, η ποικιλία του κλίματος και των τοπίων σε ηπειρωτικούς και νησιωτικούς οικισμούς και βέβαια η επάρκεια σε φυσικούς πόρους οδήγησαν στη συγκρότηση ιδιαίτερων περιφερειακών οικονομιών που άρμοζαν σε διαφορετικά τοπικά μεγέθη και λειτουργούσαν με διαφορετικές ταχύτητες. Οι ποικίλοι αυτοί παράγοντες καθιστούν φανερό ότι ο γενικός σχεδιασμός των ζωικών και κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων σε έναν τόπο είχε στόχο τη δυνητική αξιοποίηση κάθε ακαλλιέργητης έκτασης στα πλαίσια της «παραδοσιακής» γεωργικής οικονομίας, ιδιαίτερα στα ημι-άνυδρα νησιά του Αιγαίου.

Ένα θέμα που χρήζει συστηματικής διερεύνησης είναι οι περιβαλλοντικές επιπτώσεις της βυζαντινής κτηνοτροφίας. Όπως είδαμε, οι μαρτυρίες των βυζαντινών εγγράφων καταδεικνύουν την ένταση της κτηνοτροφικής δραστηριότητας σε ορισμένες κατά παράδοση κτηνοτροφικές περιοχές, όπως π.χ. η Λήμνος και η Λέρος. Είναι γνωστό ότι η υπερβόσκηση έχει ολέθριες συνέπειες σε χώρους δασικών εκτάσεων και μπορεί να οδηγήσει σε μόνιμη αποδάσωση καθώς βοοειδή, αιγοπρόβατα και χοίροι καταναλώνουν τους νεαρούς βλαστούς των δένδρων, πριν μπορέσουν να αναπτυχθούν. Μάλιστα, οι αίγες θεωρούνται πιο καταστροφικές από τα άλλα ζώα, λόγω της ικανότητάς τους να καταναλώνουν σχεδόν οτιδήποτε, αν και προτιμούν ξυλώδη φυτά, θάμνους και νεαρά δέντρα. Τα αιγοπρόβατα μπορούν οδηγήσουν το οικοσύστημα να υποχωρήσει λόγω της απομάκρυνσης της ανταγωνιστικής άγριας πανίδας, λόγω της εκκαθάρισης της βλάστησης. Επιπλέον, η συνηθισμένη τακτική των κτηνοτρόφων να χρησιμοποιούν τη φωτιά για την εξασφάλιση χώρων βοσκής στα δάση και για να ενθαρρύνουν την ανάπτυξη του χόρτου, επιταχύνει την αποδάσωση. Σύγχρονες μελέτες για τις επιπτώσεις της υπερβόσκησης στα ελληνικά εδάφη πιστοποιούν τη σημαντική περιβαλλοντική υποβάθμιση και μπορούν να σκιαγραφήσουν την επίδραση της κτηνοτροφίας και κατά τη βυζαντινή περίοδο¹⁴³.

¹⁴³ Η περιβαλλοντική υποβάθμιση από τη βοσκή κτηνοτροφικών ζώων κατά τη βυζαντινή περίοδο σε συγκεκριμένους τόπους δεν έχει ακόμα μελετηθεί συστηματικά. Ωστόσο, η βιβλιογραφία για τις συνέπειες της υπερβόσκησης στα μεσογειακά εδάφη είναι πλούσια. Ενδεικτικά βλ. Γ. Τσουμής, *Δάση και περιβάλλον στην αρχαία Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 2007, κεφ. 7. Για ένα παράδειγμα διαχρονικής μελέτης της εξέλιξης του τοπίου και της υφιστάμενης διάβρωσης από την εκτροφή ζώων στο νησί της Λέσβου για περισσότερο από

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας την προσπάθεια να σκιαγραφηθεί η σημασία του ζωικού κεφαλαίου στην οικονομία της αυτοκρατορίας, και μάλιστα σε περιοχές του ελλαδικού χώρου, εξετάστηκαν αρχικά τα ζωικά είδη και η οργάνωση της παραγωγής και στη συνέχεια, επιχειρήθηκε μια συνοπτική αποτύπωση της γεωγραφικής κατανομής του ζωικού κεφαλαίου σύμφωνα με το υλικό της βάσης «Ημερη και άγρια πανίδα». Στο πλαίσιο της διερεύνησης αυτής αναδείχθηκαν ως κρίσιμης σημασίας οι περιβαλλοντικοί παράγοντες που ενίσχυσαν την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας. Κατέστη επίσης δυνατό να αποτιμηθεί ως ένα βαθμό η στρατηγική χρήσης και εκμετάλλευσης παραγωγικών χώρων της αυτοκρατορίας μέσω της ανάπτυξης του ζωικού κεφαλαίου.

Από τον 9ο μέχρι και τον 12ο αι. οι μεγαλοϊδιοκτήτες γης επεκτείνουν τα κέρδη τους, συνεργαζόμενοι με το κράτος, ενώ οι αγροτικές δραστηριότητές τους μάλλον ευνοούνταν από το θερμότερο κλίμα¹⁴⁴. Ωστόσο, η ιδιαίτερη ανάπτυξη της ζωικής παραγωγής συνεχίζει να αποτελεί κυρίαρχο παράγοντα της αγροτικής ζωής από τα μέσα του 13ου αι. και καθόλο τον 14ο αι., αν και σε χαμηλότερα επίπεδα, παρά τους κλυδωνισμούς από τη δημογραφική αποδιάρθρωση και τη μείωση της εργατικής δύναμης, λόγω εμφυλίων πολέμων, ξένων επιδρομών, κυμάτων της πανώλης από μέσα 14ου αι. και εξής, αλλά και της σταδιακής ψύχρανσης του κλίματος, που ενδεχομένως επηρέασε τις κατά τόπους καλλιέργειες. Η διαρκής προσπάθεια των μοναστηριακών γαιοκτημόνων να διεκδικήσουν μέτρα προστασίας του ζωικού κεφαλαίου αποκαλύπτει την εντεινόμενη οικονομική δυναμική της εκτροφής γεωργικών ζώων, που αναδείχθηκαν σε κύριο πυλώνα του βυζαντινού γαιοκτητικού συστήματος όχι μόνο κατά τη μέση αλλά και κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Βέβαια, οποιεσδήποτε καθολικές διαπιστώσεις περί αύξησης ή μείωσης του ζωικού κεφαλαίου στη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου είναι παρακινδυνευμένες καθώς τα δεδομένα διαφέρουν από τόπο σε τόπο και διαμορφώνονται από τις κλιματικές, περιβαλλοντικές, κοινωνικές και δημογραφικές συνθήκες που καθορίζουν τους κατά τόπους ρυθμούς της παραγωγής¹⁴⁵.

5.000 χρόνια βλ. M. Marathianou – C. Kosmas – St. Gerontidis – V. Detsis, Land-use evolution and degradation in Lesvos (Greece): a historical approach, *Land Degradation and Development* 2 (2000), 63-73.

¹⁴⁴ Λαΐου, Επισκόπηση της Βυζαντινής οικονομίας, στο *Οικονομική Ιστορία Γ'*, 361 κ.έ. Για τα θέματα αυτά βλ. παραπάνω υπ. 7-12.

¹⁴⁵ Η χρονική ταύτιση της πτώσης της γεωργικής παραγωγής με την πτώση της θερμοκρασίας ή το αντίθετο, που έχει επισημανθεί με τον συνδυασμό ιστορικών και παλαιοκλιματικών ερευνών, δεν πρέπει να λαμβάνεται ως σταθερή ένδειξη αιτιώδους συνάφειας, καθώς οι επιπτώσεις της αλλαγής του κλίματος επέκτεινουν ή επιδεινώνουν σειρά αλληλένδετων πιέσεων σε βασικά στοιχεία της βυζαντινής κοινωνίας και οικονομίας. Για παράδειγμα, όπως έχουν αποδείξει οι Gogou et. al. (Climate variability, 221-222) η ψύχρανση του κλίματος στη Μακεδονία κατά τα τέλη του 11ου αι. δεν οδήγησε σε σημαντική κοινωνική αλλαγή, γιατί η περιοχή ήταν αραιοκατοικημένη και η κτηνοτροφία αποτελούσε την κυρίαρχη οικονομική δραστηριότητα. Ο ρόλος του κλίματος στην αγροτική οικονομία, αν και καθοριστικός, μπορεί να οδηγήσει σε εσφαλμένες ερμηνευτικές κρίσεις, όταν δεν λαμβάνεται υπόψιν η ποικιλομορφία των κατά τόπους κλιματικών μεταβολών και ο βαθμός επιδράσής τους στα ζώα και τις καλλιέργειες. Οι κλιματικές μεταβολές λειτουργούν ως καταλύτης, επιτείνοντας δυναμικές που ήταν ήδη ενεργές. Για τα θέματα αυτά βλ. J. Haldon, *The empire that would not die: the paradox of eastern Roman survival, 640–740*, Cambridge, MA 2016, 228-229. Πρβλ. Haldon – Rosen, *Society*, 275–287. A. Izdebski – K. Holmgren – E. Weiberg – S. R. Stocker – U. Büntgen – A. Florenzano – A. Gogou – S. A.G. Leroy – J. Luterbacher – B. Martrat – A. Masi – A. M. Mercuri – P. Montagna – L. Sadori – A. Schneider – M.-A. Sicre – M. Triantaphyllou – E. Xoplaki, Realising consilience. How better communication between archaeologists, historians and

Παρόλ' αυτά, το συνεχιζόμενο ενδιαφέρον για τη ζωική παραγωγή κατά τους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου υποδηλώνει διαχρονικές τακτικές ανταπόκρισης και προσαρμοστικότητας της αγροτικής οικονομίας στην ασφαλέστερη απόδοση της κτηνοτροφίας ως μορφή κοινωνικής ανθεκτικότητας σε περιόδους κρίσης¹⁴⁶. Σε συνθήκες φυσικών ή/και ανθρωπογενών πιέσεων που επηρεάζουν καίρια τη γεωργική παραγωγή τα κτηνοτροφικά ζώα αποτελούσαν πάντα δικλείδα ασφαλείας τόσο για το μεγάλο όσο και για το μικρο-μεσαίο κεφάλαιο. Σε κάθε περίπτωση η τάση για απορρόφηση των κινδύνων κρίσης της αγροτικής παραγωγής με τη διατήρηση ενός αριθμού κτηνοτροφικών ζώων αποκαλύπτει μεθόδους αγροτικής πολιτικής σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο και τρόπους αξιοποίησης του συνόλου του διαθέσιμου φυσικού χώρου για την ανθρώπινη επιβίωση.

natural scientists can transform the study of past climate change in the Mediterranean, *Quaternary Science Reviews* 136 (2016), 7, 12. Xoplaki et. al., Climate anomaly, 247, 249. P. Ertkamp, War, food, climate change and the decline of the Roman empire, *Journal of Late Antiquity* 12 (2019), 431-435.

¹⁴⁶ Η θεωρία της ανθεκτικότητας (resilience theory) χρησιμοποιείται στην ιστορία για να περιγράψει τους τρόπους με τους οποίους οι κοινωνικές ομάδες και κοινότητες αντιμετωπίζουν οικονομικές, πολιτικές και περιβαλλοντικές διαταραχές, διατηρώντας το θεμελιώδες σχήμα και τα χαρακτηριστικά τους. Αναλυτικότερα βλ. Haldon – Rosen, *Society*, 277-278.